

การปรับตัวของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของภาคอีสาน

นายศุภรักษ์ สุขเฒ่า¹

บทนำ

การทำความเข้าใจวิถีชีวิตของเกษตรกรที่มีการปลูกพืชเพื่อการค้า เป็นประเด็นศึกษาที่น่าสนใจมากเนื่องจากมีการศึกษาถึงวิถีชีวิตของเกษตรกร ที่มีการปลูกพืชเพื่อการค้า ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาเกี่ยวกับผลกระทบของวัฒนธรรมข้าวต่อวิถีชีวิตของเกษตรกร ส่วนการศึกษาในมิติของวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนในกลุ่มที่เป็นเกษตรกรชาวไร่ยังมีการศึกษาไม่มากนัก โดยการศึกษาชิ้นนี้ ต้องการแสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตของเกษตรกร ที่ยังต้องพึ่งพิงกับการเกษตรเชิงพาณิชย์เป็นหลัก แต่บางส่วนก็ยังคงพึ่งพิงวิถีการเกษตรเพื่อยังชีพพร้อมๆ กัน พร้อมทั้งการสังเกตถึงการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของเกษตรกรในชุมชน ท่ามกลางกระแสระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่ถาโถมเข้าใส่สังคมชนบทอย่างต่อเนื่องและรุนแรง โดยแบ่งเนื้อหาของการนำเสนอออกเป็น สามภาคดังนี้ ภาคแรกจะแสดงให้เห็นถึง แนวคิดทฤษฎี ที่เกี่ยวข้องที่ใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาครั้งนี้ และบริบทชุมชนที่เราเข้าไปศึกษา ซึ่งประกอบด้วย ลักษณะทางกายภาพ ประวัติศาสตร์ชุมชน วัฒนธรรมชุมชน โครงสร้างองค์กร และระบบเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เราเห็นภาพของชุมชนที่เข้าไปศึกษาอย่างชัดเจนเพียงพอที่จะทำความเข้าใจวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังได้ ในภาคที่สองนั้น จะนำเสนอเรื่องของวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง และการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของเกษตรกรท่ามกลาง ความเปลี่ยนแปลง ของกระแสเศรษฐกิจระบอบทุนนิยม ผ่านเรื่องเล่า จากประวัติชีวิตจริง ประสบการณ์ และมุมมอง ความคิดของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง หลายครอบครัว ในภาคสุดท้าย จะเป็นการวิเคราะห์และสังเคราะห์โดยสรุปให้เห็นว่า เกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง นั้นมีการปรับตัวและวิถีชีวิตอย่างไรจึงสามารถอยู่รอดได้ ในวงล้อมของระบอบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ท่ามกลางความแห้งแล้งของผืนดินภาคอีสาน

การศึกษาในครั้งนี้จะทำการศึกษาเพื่อให้เข้าใจถึงวิถีชีวิต ความคิด มุมมองของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังต่อการดำรงชีวิตในปัจจุบัน และต้องการเห็นภาพการปรับตัวของเกษตรกรเพื่ออยู่รอดในชุมชนเพื่อทำความเข้าใจถึงวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ให้ลึกซึ้งมากกว่าเดิม ซึ่งอาจถือว่าเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังเป็นตัวแทนของเกษตรกรที่ปลูกพืชเพื่อการค้าในภาคชนบท โดยจะใช้เกษตรกรในบ้านพระพุทธรบาท อำเภออุบลรัตน์

¹ เป็น เกษตรกร ในโรงพยาบาลอุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น มาประมาณ ๑๐ ปี หลังจากเริ่มศึกษาชุมชนแห่งนี้ได้ ๓ เดือน ทางครอบครัวจึงได้ ซื้อที่ดินแปลงหนึ่ง ในบ้านพระพุทธรบาท เพื่อทำบ้านสวน ไว้เป็นสถานที่พักผ่อนของครอบครัว

จังหวัดขอนแก่น มาเป็นกรณีศึกษา เนื่องจากหมู่บ้านแห่งนี้มีขนาดเล็กและพึ่งก่อตั้งได้ไม่นาน ทำให้สามารถศึกษาบริบทต่างๆ ของชุมชน ได้อย่างรอบด้านและลึกซึ้งได้ ที่สำคัญหมู่บ้านแห่งนี้ ไม่ได้มีการปลูกข้าวเป็นหลักเหมือนกับหมู่บ้านอื่นๆ จึงทำให้วัฒนธรรมข้าวมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรน้อยกว่า หากเทียบกับหมู่บ้านอื่นๆ ที่มีการปลูกข้าวเป็นอาชีพหลัก โดยต้องการจะให้เห็นถึง วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ของเกษตรกร ที่มีการทำการเกษตรเพื่อการค้า ว่าเกี่ยวข้องกับอะไรกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ความเกี่ยวเนื่องของการทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ และการดำรงชีวิตของเกษตรกร มีความสัมพันธ์กันอย่างไร โครงสร้างทางสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจชุมชน และวัฒนธรรมชุมชน มีส่วนช่วยให้เกษตรกร สามารถอยู่รอดได้อย่างไรในภาวะปัจจุบัน

ภาคหนึ่ง แนวคิดที่เกี่ยวข้อง และบริบทของชุมชน

แนวคิดและทฤษฎี ที่เกี่ยวข้อง

ในการทำการศึกษถึงวิถีชีวิตของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังนั้น เพื่อให้เราเข้าใจถึงการปรับตัวของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังเพื่อความอยู่รอดในกระแสของเศรษฐกิจระบบทุนนิยมนั้น จำเป็นต้อง ทบทวนวรรณกรรม ในประเด็นต่างๆ ต่อไปนี้ เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างระบบโครงสร้างต่างๆ ของสังคม และความสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีความจำเป็นต้องศึกษาประเด็นดังต่อไปนี้ รวม 3 ประเด็น คือ

1. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และวัฒนธรรมในชุมชนอีสาน
2. แนวคิดเรื่องระบบเศรษฐกิจชุมชน
3. ประวัติและความเป็นมาของ การทำไร่มันสำปะหลังในประเทศไทย
4. การปรับตัวของเกษตรกรเพื่อความอยู่รอดในสังคมไทย

สังคมชนบทไทยในปัจจุบัน ส่วนมากนั้น ดำรงอยู่ในรูปแบบทวิลักษณ์ทางการเกษตร ในส่วนหนึ่งของชนบทนั้นเป็นการเกษตรเพื่อยังชีพด้วยโดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน อีกส่วนหนึ่งก็ทำการผลิตเพื่อการค้าเป็นหลัก (สมภพ 2528) ซึ่งแตกต่างจากอดีตที่ส่วนใหญ่เกษตรกรในภาคอีสาน จะทำการเกษตรเพื่อการยังชีพเกือบทั้งหมด แต่อย่างไรก็ตามความจำเป็นในการใช้เงินตรา ก็ยังมีอยู่ในสังคมชนบทภาคอีสานมาช้านานมาก เงินตราเริ่มมีบทบาทมากขึ้นมาก ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งการเข้ามาทางรถไฟเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้การคมนาคม เริ่มดีขึ้น ประชาชนในภาคอีสานจึงสามารถติดต่อค้าขายได้สะดวกยิ่งขึ้น พร้อมๆ กับการเข้ามาของอำนาจรัฐ ทำให้มีความจำเป็นต้องมีการเสียภาษีให้รัฐในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ ค่ารัชชูปการ² เงินค่าศึกษาพลี³ และมีสินค้า

² เงินภาษี เก็บ ชายฉกรรจ์ คนละ ๔ บาท หากไม่มีจ่าย ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไป ทำงานหนักนาน ๒ เดือน

บางอย่างที่ชาวบ้านจำเป็นต้องใช้เงินซื้อหามากมายอาทิเช่น ยาแผนปัจจุบัน เสื้อผ้า น้ำมันก๊าด มีด สีย้อมผ้า ดังนั้นจึงเป็นแรงกดดันให้เกษตรกรในชนบทภาคอีสาน ต้องผลิตสินค้าเพื่อขาย ซึ่งก็คือ ข้าว วัว ควาย และผ้าไหม นอกจากนี้ ยังมีระบบการแลกเปลี่ยนสินค้า กับคนในหมู่บ้านอื่นๆ อีกด้วย ซึ่งระบบการแลกเปลี่ยนสินค้านั้นมีมานานมากแล้ว หลังจากนั้นก็ได้มี พ่อค้าชาวจีนเข้าไปในหมู่บ้านมากขึ้น ได้นำสินค้าหลายชนิดเข้าไปขาย และมีการปล่อยกู้ให้ กับชาวบ้าน ที่เดือดร้อนและมีความจำเป็นต้องใช้เงินในหลายรูปแบบ ได้แก่ การซ่อมแซมบ้านเรือน เงินซื้อข้าวกิน เงินลงทุนทำไร่ นอกจากนี้ พ่อค้าชาวจีนยังรับซื้อผลิตผลทางการเกษตรจากชาวบ้านไปขายต่ออีกด้วย (สุวิทย์ 2546) ถึงแม้ว่าพ่อค้าชาวจีน จะช่วยให้ชาวบ้านในชนบทได้รับความสะดวกสบายในการซื้อสินค้าต่างๆ และการขายสินค้าจากชุมชน แต่ในทางตรงกันข้าม พ่อค้าชาวจีนก็ขูดรีด ทรัพยากรออกจากหมู่บ้านด้วย โดยเฉพาะการปล่อยกู้ดอกเบี้ยสูงๆ ให้แก่ชาวบ้านในชนบท จนทำให้ชาวบ้านบางคนต้องเสียบ้านและที่ทำกินไปก็มี

ชุมชนอีสานส่วนใหญ่ เป็นชุมชนเกิดใหม่หากเทียบกับชุมชนภาคกลาง โดยแต่เดิมในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น เป็นเขตการปกครองของอาณาจักรล้านช้าง จนต่อมาในสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช จึงได้ผนวกเอาดินแดนแห่งนี้ เข้ามาอยู่ในอาณาจักรไทยโดยจะเห็นได้จากวัฒนธรรมฮัตติบสองคองสิบสี่ โดยผ่านการบอกเล่าด้วยวาจา วรรณกรรมใบลาน และการร้องรำขอหมอลำ หมู่บ้านส่วนใหญ่ในภาคอีสานนั้น เกิดจากการอพยพ ผู้คนของชาวอีสาน ไปตั้งรกรากใหม่ ในพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และเหมาะสม ในการตั้งหมู่บ้าน โดยแพ้วถางป่า ซึ่งเลือกพื้นที่ตั้งบ้านเป็นที่ดอนใกล้แหล่งน้ำ โดยปลูกบ้านในที่ดอน และทำนาในบริเวณที่ลุ่มที่ใกล้แหล่งน้ำ โดยหมู่บ้านเหล่านี้ มักมีอยู่ว่า หนอง⁴ หรือกุด⁵ เป็นคำนำหน้าของชื่อหมู่บ้าน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหมู่บ้านดังกล่าวมีแหล่งน้ำอยู่ใกล้ๆ ส่วนหมู่บ้านที่เกิดขึ้น ที่หลัง จะไม่ได้พื้นที่ที่ใกล้แหล่งน้ำก็ได้ เนื่องจากพื้นที่ดีๆ ได้ถูกจับจองไปหมดแล้ว หมู่บ้านเหล่านั้นจึงตั้งอยู่ในที่ดอน จึงมีชื่อนำหน้าว่าโคก⁶ หรือโนน⁷ โดยมาจากการย้ายหมู่บ้านเข้ามาในช่วงแรก ชาวบ้านกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งหมู่บ้านในชุมชน มักเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนสนิทกัน (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541)

ก่อนตั้งหมู่บ้าน จะต้องมีการขอขมาและบูชาเจ้าที่เจ้าทาง ก่อนโดยมีการตั้ง ศาลเจ้าปู่ตา ซึ่งใช้เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในหมู่บ้าน เมื่อหมู่บ้านมีความพร้อม ชาวบ้านก็จะช่วยกันสร้างวัดขึ้นมา ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น ชาวบ้านจะมีการเชื่อ และนับถือผีเข้มข้นมาก เนื่องจากศาสนาพุทธ เข้าไปภาคอีสานช้าเมื่อเทียบกับภาคอื่นๆ ของประเทศ

³ เงินสนับสนุนการศึกษาคิดหัวละ ๒ บาท

⁴ หนอง หมายถึงหนองน้ำ

⁵ กุดหมายถึง บึงขนาดใหญ่

⁶ โคกหมายถึง พื้นที่สูง หรือที่ดอน

⁷ โนนหมายถึง พื้นที่สูง หรือที่ดอน

ไทย โดยพบว่า ในหลายหมู่บ้านยังมีความเชื่อเรื่อง หมอผีฟ้า เฒ่าจ้ำ⁸ อยู่อย่างเหนียวแน่น ซึ่งจะช่วยรักษาภูตผีต่าง ๆ ในชุมชนให้เป็นระเบียบเรียบร้อย นอกจากนี้ ยังเป็นที่พึ่งทางใจ ของประชาชน ในหมู่บ้านได้ ในความเชื่อของคนอีสานเชื่อว่าพญาแถน หรือผีฟ้า คือเทพสูงสุดมีอำนาจกำหนดทุกสรรพสิ่ง เป็นผู้สร้างโลก มีอำนาจกำหนดทุกสิ่ง ซึ่งหมอผีฟ้าสามารถติดต่อกับพญาแถนได้ผ่านการเข้าทรง และรักษาโรคได้โดยใช้พิธีกรรมรำผีฟ้า ซึ่งหมอผีฟ้า ไม่สามารถเรียกรับเงิน เงินทองจากการรักษาให้ชาวบ้านได้ มิฉะนั้นแล้วจะกลายเป็นปอบ ซึ่งถือว่าเป็นกลไกหนึ่งที่ใช้ควบคุม ไม่ให้หมอผีฟ้าเอาเปรียบชาวบ้าน (ฉัตรทิพย์ และพรพิไล 2541)

สำหรับวิถีชีวิตของชาวอีสานแต่ดั้งเดิม ก็จะมีการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นหลักโดยแทบทุกชุมชน จะมีการปลูกข้าวเป็นหลัก โดยบางส่วนจะมีการทำนาหว่านโดยใช้ข้าวไร่ และสำหรับพื้นที่ที่มีความเหมาะสม จะมีการทำนาดำ โดยใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งการทำนาดำจะได้ผลผลิตสูงกว่าการทำนาหว่าน นอกจากนี้ เกษตรกรยังมีการปลูกผักพื้นบ้าน ไม้ผล เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนอีกด้วย มีการเลี้ยงวัว ควายเพื่อใช้ไถนา สำหรับหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ป่าชาวบ้านก็อาจออกไปล่าสัตว์ ไปตัดไม้ ไปขุดมัน ไปขุดกลอย หาค้าง เกือบเห็ด และหาของอื่นๆ มาใช้ในครอบครัวเช่นกัน การขยายพื้นที่เพาะปลูกของชาวบ้าน จะทำโดยการถางป่า ที่อยู่ใกล้ ๆ โดยใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ในปีแรกๆ ที่ถางป่านั้น จะเหลือตอไม้ อยู่ ทำให้พื้นที่ใหม่ จากการ ถางป่า ไม่สามารถ ใช้ทำนาได้ แต่สามารถใช้ปลูกพืชไร่ได้ เช่น ปลูกข้าวไร่ ปลูกปอ หรือปลูกมัน จนเมื่อเกษตรกร สามารถถางป่า และปรับพื้นที่ให้เรียบเสมอกันแล้ว หากมีน้ำเพียงพอ พื้นที่นั้น เกษตรกรจะเปลี่ยนให้เป็นที่นา ซึ่งแต่เดิมเวลาการใช้ ถางป่า ปรับพื้นที่ จนได้พื้นที่ทำการเกษตรแบบสมบูรณ์นั้น อาจใช้เวลานานถึง 20 ปี ต่อมาเมื่อได้มีการใช้รถแทรกเตอร์เข้ามา การถางป่าเพื่อใช้ ทำการเกษตร จึงสามารถทำได้ ง่ายกว่าเดิมมาก (สุวิทย์ 2546) ซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากการเพิ่มของประชากร ที่มีมากขึ้นมาก ใน ช่วงปีพ.ศ. ๒๔๙๐ ถึงปี พ.ศ. ๒๕๒๕ การสัมปทานป่า การลักลอบตัดไม้ และการเข้ามาของพืชไร่ เศรษฐกิจ เช่น ปอ มันสำปะหลัง และอ้อย จึงทำให้พื้นที่ป่าลดลง อย่างรวดเร็ว

แนวคิดระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้น สามารถแบ่งออกตามช่วงเวลาได้ ๓ ระยะ ระยะแรกคือ แนวคิดเรื่องการพัฒนาให้ทันสมัย โดยมองว่าชนบทนั้นล้าหลัง จำเป็นจะต้องพัฒนาให้ทันสมัย เพื่อช่วยให้สังคมชนบทสามารถอยู่รอดได้ โดยมุ่งพัฒนาไปเป็นประเทศอุตสาหกรรม ส่วนระยะต่อมาได้นำแนวคิดของคาร์ล มาร์ก⁹ เข้ามาใช้ โดยเชื่อว่า สังคมส่วนใหญ่ จะต้องเปลี่ยนผ่านจาก ระบบชุมชนบุพกาล ไปเป็นระบอบทุนนิยม และสุดท้ายจะเปลี่ยนไปเป็นระบอบสังคมนิยม ในที่สุด โดยเชื่อว่า ระบอบชุมชนบุพกาล หรือชุมชนชาวนานั้นไม่สามารถ

⁸ เฒ่าจ้ำ คือ คนทรง ซึ่งเป็นตัวแทนที่สามารถติดต่อกับผีปู่ตา

⁹ เป็นนักสังคมวิทยาเป็นชาวเยอรมัน เสนอแนวคิดของความขัดแย้งระหว่างชนชั้น จนก่อให้เกิดแนวคิดสังคมนิยม

อยู่รอดได้ สังคมในชนบท จึงต้องปรับตัวเข้าสู่ระบบทุนนิยมเพื่อความอยู่รอดในที่สุด แต่คาร์ล มาร์กเองก็ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ระบบชุมชนชาวนา ในเอเชีย อาจเข้าสู่ระบบทุนนิยมได้ยากกว่า ภูมิภาคยุโรป เนื่องจากสังคมชาวนา มีความผูกพันกันสูงมาก ความเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบทุนนิยม จึงเปลี่ยนแปลงไปอย่างเชื่องช้า เมื่อเทียบกับทวีปอื่นๆ ส่วนระยะสุดท้าย เป็นแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชน โดยเชื่อว่า ชุมชนนั้นพึ่งตนเองได้ เนื่องจากชุมชนมีการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน เป็นทุนเดิมอยู่แล้ว การรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชนขึ้น มาจะทำให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นและพึ่งพาตัวเองได้ในที่สุด (ฉัตรทิพย์ 2548)

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน โดยใช้วัฒนธรรมชุมชนนั้น เป็นแนวคิดที่เกิดจากชาวบ้านที่เป็นผู้นำทางความคิด ร่วมกันกับองค์กรพัฒนาของเอกชน เสนอแนวคิดเรื่องการพึ่งตนเองผ่านการเกษตรกรรมแบบธรรมชาติ โดยสนับสนุนให้เกษตรกรหันมาทำการเกษตรแบบยังชีพ เป็นหลักก่อน หากมีเหลือจึงขาย ไม่เน้นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก ให้มุ่งเน้นปลูกพืชที่ใช้ในการบริโภคในครัวเรือน ให้เพียงพอ ซึ่งได้แก่ การปลูกข้าว ผักสวนครัว ผลไม้ และมีการเลี้ยงสัตว์ เพื่อการบริโภค เช่น การเลี้ยงปลา เลี้ยงไก่พื้นเมือง กล่าวคือมีการทำไร่นาสวนผสม ทำให้สามารถประหยัดรายจ่าย จากการซื้อหาอาหารได้ มีการลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง โดยมีการทำบัญชีครัวเรือน เพื่อที่จะทำให้เห็นว่า มีรายจ่ายอะไรบ้างในครอบครัว และให้มีการลงทุนผ่านการ ออมดิน ออมต้นไม้ โดยการปลูกไม้ยืนต้น และอมน้ำ โดยการขุดสระน้ำ ไว้ในไร่นา นอกจากนี้ ยังส่งเสริมให้เกษตรกร ลดการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลงอีกด้วย จะเห็นว่า แนวทางการเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเองนั้น ไม่เน้นการผลิตเพื่อขาย ไม่มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชไร่ หรือพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ตัวอย่างการใช้วัฒนธรรมชุมชน จนสามารถทำให้ ชุมชนสามารถก่อกำเนิดขึ้นมาใหม่ จนชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ พบในการศึกษา ชุมชนท่าเกวียน (ยศ 2539) ซึ่งแนวคิดนี้จะเป็นแนวคิดที่ดี ที่จะทำให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองได้ แต่จุดอ่อนของแนวคิดนี้ ก็คือ เกษตรกร จำเป็นต้องเลิกทำการผลิตเพื่อการค้าหรือไม่ หากต้องการเงิน มาใช้เป็นค่าใช้จ่ายในครัวเรือน หรือมาใช้ชำระหนี้ จะต้องทำอย่างไร หากการเกษตรเชิงพาณิชย์นั้นไม่ดี หรือมีกำไรแน่นอนพออยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน จะต้องให้เลิกทำการเกษตรเพื่อการค้าชนิดนี้อีกหรือไม่ นอกจากนี้ ยังขาดความชัดเจนเรื่องการนำวัฒนธรรมชุมชน ชนิดไหนอย่างไร มาช่วยให้เกษตรกร สามารถอยู่รอดได้ในชุมชน

มันสำปะหลัง ผู้รายตัวใหม่ต่อจากปอ

มันสำปะหลังเป็นพืชพื้นเมือง ในอดีตนั้น การปลูกมันสำปะหลัง จะมีการปลูกในทวีปอเมริกาใต้ และทวีปแอฟริกาเท่านั้น โดยพบว่า ชาว Jiwaro ซึ่งเป็นชาวพื้นเมือง อเมริกาใต้ ที่อาศัยอยู่ตามเทือกเขาแอนดิสนั้น มีการปลูกมันสำปะหลังเพื่อการยังชีพ มีการทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียน และมีวิถีชีวิต ที่ผูกพันกับการทำไร่มันสำปะหลังมาก (ยศ 2544) สำหรับประเทศไทยนั้นภาคใต้ เป็นภาคที่มีการนำมันสำปะหลังมาเพาะปลูกเป็นภาคแรก โดยในช่วง

แรกมีการปลูกมันสำปะหลังเพื่อใช้ทำขนมเท่านั้น ต่อมามีการเพาะปลูกเพื่อการค้าในภาคกลาง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยก่อน แล้วจึงได้ขยายพื้นที่เพาะปลูกมาที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือในที่สุด ซึ่งในปัจจุบันนี้ภาคอีสานได้กลายเป็นแหล่งปลูกมันสำปะหลังที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทย การปลูกมันสำปะหลังนั้นเกือบทั้งหมดจะเป็นการผลิตเพื่อการค้า โดยใช้เป็นสินค้าส่งออก เพื่อใช้ในการผลิตอาหารสัตว์เพื่อทดแทนธัญพืชที่มีราคาแพงในยุโรป ซึ่งส่งออกไปยังประเทศต่างๆ ในทวีปยุโรป ร้อยละ 95 ของการส่งออกมันสำปะหลังจะส่งไปยุโรป (กรมส่งเสริมการเกษตร 2527) สำหรับในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมันสำปะหลัง ได้เข้ามาปลูกครั้งแรก พ.ศ. 2494 ที่อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น โดยเป็นพืชไร่ ที่มาทดแทนการปลูกปอ ที่มีราคาไม่แน่นอน และมีการใช้แรงงานครอบครัวอย่างเข้มข้นมาก มันสำปะหลัง ซึ่งเป็นพืชที่ปลูกง่าย ราคาดี และใช้แรงงานน้อยกว่าปอ จึงได้รับความนิยมเป็นอย่างมากและมาเป็นพืชทดแทน ปอในที่สุด (สุวิทย์ 2546)

ในบางปีมันสำปะหลัง มีราคาตกต่ำ ทำให้เกษตรกรเดือดร้อนมาก โดยเฉพาะเกษตรกรที่ทำไร่ขนาดใหญ่ ที่มีการจ้างแรงงาน การใช้ปุ๋ยเคมีมาก ส่งผลให้เกษตรกรหลายคนต้องเป็นหนี้เป็นสิน และสูญเสียที่ดินหลายครอบครัว (จันทนา และสุริชัย 2546) ในปี พ.ศ. 2520-2525 ราคามันสำปะหลังได้ตกต่ำมาก เนื่องมาจากเกิดความขัดแย้งเรื่องโควตาส่งออก ระหว่างกลุ่มบริษัทของคนไทย กับกลุ่มบริษัทข้ามชาติ ประกอบกับทวีปยุโรป จำกัดโควตาการส่งออกมันสำปะหลังของไทยเหลือปีละ 5 ล้านตันทำให้ราคามันสำปะหลังตกต่ำลงมากจากราคากิโลกรัมละ 71 สตางค์ ลดลงมาต่ำสุด เหลือเพียงกิโลกรัมละ 35 สตางค์เท่านั้น ทำให้เกษตรกรหลายรายต้องขาดทุนเป็นอย่างมาก ปลายปี พ.ศ. 2525 กรมการค้าระหว่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์ ต้องมาจัดระบบการส่งออกมันสำปะหลังแบบใหม่ โดยให้โควตาแบบระบบบัตรคิว คือใช้ระบบมาก่อน ได้ส่งออกก่อนทำให้ราคามันสำปะหลัง ได้พุ่งทะยานขึ้นมาเป็นกิโลกรัมละ 90 ถึง 100 สตางค์เลยทีเดียว เมื่อราคามันสำปะหลังดีขึ้น เกษตรกรกลับมานิยมปลูกมันสำปะหลัง มากขึ้นอีก ทำให้ผลิตได้เกินโควตาส่งออก ทำให้ราคามันสำปะหลังลดต่ำลงอีกครั้งเหลือเพียงกิโลกรัมละ 40 สตางค์เท่านั้น นอกจากนี้ ชาวไร่ในทวีปยุโรปก็พยายามกดดันให้รัฐบาลกีดกันมันสำปะหลังจากเอเชียอีกด้วย จึงทำให้อนาคตการส่งออกมันสำปะหลังของไทยไม่สดใสมากนัก (สมภพ 2528)

บริบทชุมชน และประวัติศาสตร์ชุมชนของบ้านพระพุทธรบาท

บ้านพระพุทธรบาทเป็นบ้านที่เกิดขึ้นไม่นาน โดยมีชาวบ้านสามครอบครัวอพยพมาจากบ้านนาคำ มาบุกเบิกถางป่า เพื่อทำการเกษตรในปี พ.ศ.๒๕๐๑ บ้านพระพุทธรบาทเป็นบ้านที่ติดภูเขาเขตกุพานคำ ในอดีตนั้นหมู่บ้านพระพุทธรบาทได้มีถนนตัดผ่านเทือกเขาภูพานคำ มุ่งไปสู่อำเภอนาส่ง จังหวัดหนองบัวลำภูได้ ในครั้งแรกที่ผู้เขียนได้เข้าไปในหมู่บ้านแห่งนี้ เนื่องจากขับรถหลงทาง โดยตั้งใจจะไปบ้านนาคำ แต่เลี้ยวรถผิดจึงทำให้ได้เข้ามาในบ้านพระพุทธรบาทแทน ผู้เขียนรู้สึกว่าการหมู่บ้านนี้มีต้นไม้ใหญ่มากเป็นพิเศษ สองข้างทางตลอดแนวหมู่บ้านดูร่มรื่นและเขียวสด มีบ้านไม่กี่หลัง ปลูกห่างๆ กัน ซึ่งแตกต่างจากหมู่บ้านอื่นๆ ในอุบลรัตน์อย่างชัดเจน ถนนลาดยางผ่ากลางหมู่บ้านไปสิ้นสุดที่ตีนเขาภูพานคำซึ่งเป็นเขตพื้นที่ป่าสงวน ถึงแม้ว่าอากาศจะร้อนแต่ดูไม่แห้งแล้งเหมือนที่อื่น เนื่องจากมีภาพของต้นยางพาราสลับกับไร่มันสำปะหลังและอ้อย ขึ้นอยู่สองข้างทางตลอดแนวถนนของหมู่บ้าน ล้อมรอบด้วยพื้นที่ป่าและภูเขาเป็นฉากหลัง ให้ความรู้สึกที่แปลกตาอยู่ไม่น้อย สิ่งแรกที่ผู้เขียนนึกได้เกี่ยวกับหมู่บ้านแห่งนี้ ก็คือสวยและสงบ ต่อมาผู้เขียนได้ข้อมูลของหมู่บ้านนี้เพิ่มเติมจากพี่เขี้ยว¹⁰ หัวหน้าพยาบาลห้องฉุกเฉินที่มีหน้าที่ดูแลหมู่บ้านนี้ โดยเฉพาะงานวิจัยเกษตรประณีต หนึ่งไร่ ของโรงพยาบาลอุบลรัตน์ พี่เขี้ยวบอกว่าหมู่บ้านนี้ มีการพัฒนาตามแนวทางเกษตรพึ่งตนเองได้เร็วมากที่สุด หมู่บ้านหนึ่งในอำเภออุบลรัตน์เลยทีเดียว ทั้งๆ ที่การพัฒนาไม่มรรวๆ สิบปีกว่าเท่านั้น

บ้านพระพุทธรบาทเป็นบ้านขนาดเล็ก คือมี ๒๒ หลังคาเรือนที่มีคนอาศัยอยู่จริงและมีประชากรเพียง ๑๔๖ คนเท่านั้น บ้านพระพุทธรบาทห่างจากตัวอำเภออุบลรัตน์ประมาณ ๑๐ กิโลเมตร แรกเริ่มเดิมทีหมู่บ้านแห่งนี้ก็ได้ถือกำเนิดมาเหมือนกับหมู่บ้านอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือเกิดจากการขยายตัวของคนในหมู่บ้านดั้งเดิมที่มีประชากรเพิ่มขึ้น ทำให้พื้นที่ทำกินมีไม่เพียงพอ จึงทำให้คนบางส่วนในหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลนาคำ ออกไปถางป่าเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยมีนายแสน ขามก้อน มาถางป่าเพื่อบุกเบิก เป็นครอบครัวแรก ต่อมาจึงได้ชักชวนเพื่อนบ้าน มาถางป่าเพิ่มเติมอีกสองครอบครัว แต่ในปี พ.ศ.๒๕๐๙ กรมประชาสัมพันธ์ได้มีการจัดสรรที่ดินในหมู่บ้านใหม่ทั้งหมด โดยแบ่งที่ดินออกเป็นหลายๆ แปลง โดยจัดสรรให้ครอบครัวละประมาณ ๑๕ ไร่ โดยอพยพชาวบ้านจากอำเภอขามแก่น อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี (ในขณะนั้น) ซึ่งหลายคนถูกกล่าวหาว่าเป็นสมาชิกของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยเจ้าหน้าที่รัฐ ประมาณ ๔๒ ครอบครัว มาอยู่ที่บ้านห้วยคำน้อย และบ้านพระพุทธรบาท ซึ่งทำให้เกิดการจ้างงานเกิดขึ้นมากมาย ซึ่งได้แก่การสร้างบ้าน การถางป่า การปรับพื้นที่ โดยมีการจ้างงานชาวบ้านในการตำบลนาคำมากมาย ทำให้เศรษฐกิจของหมู่บ้านดีขึ้นมากในช่วงสองปีที่มีการอพยพ ของชาวบ้านจาก

¹⁰ คุณนิรวรรณ รวมธรรม เป็นพยาบาลวิชาชีพ ที่ทำงานส่งเสริมการเกษตรกรรมแบบยั่งยืนมานานมากกว่า 10 ปี

อำเภอขานูมาน ซึ่งชาวบ้านในอำเภออุบลรัตน์ นั้นเรียกคนกลุ่มนี้ว่าไทยปีเหล่ เนื่องจากมีสำเนียงพูดที่แตกต่างกับคนขอนแก่น และมีผิวสีขาวเหลืองมอมดูคล้ายคนญวน

ข้อมูลที่ได้จากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้านอีกหลายคนให้ข้อมูลขัดแย้งกับข้อมูลจากการศึกษาของโกมาตรและคณะ ในการศึกษาเรื่องพลวัตสุขภาพกับการพึ่งตนเองภาคชนบทพอสมควร (โกมาตร และคณะ 2547) ในประเด็นเรื่องชาวไทยปีเหล่ ซึ่งก็คือชาวบ้านจากอำเภอขานูมานและอำเภออำนาจเจริญนั่นเอง ในมุมมองของชาวบ้านพระพุทธรบาทนั้นชาวไทยปีเหล่ ส่วนใหญ่เป็นคนอีสาน มีส่วนน้อยเป็นชาวไทยเชื้อสายจีน ซึ่งหากินด้วยการหาของป่าเป็นหลัก เนื่องจากในอดีตอำเภอขานูมานนั้นป่ามีความอุดมสมบูรณ์มาก การหาของป่าเพื่อยังชีพทำได้สะดวกกว่าการทำสิกรรมมาก คนพวกนี้จึงนิยมหาของป่ามากกว่าจะทำนา ทำไร่เหมือนชาวนาอีสานทั่วไป และสาเหตุหนึ่งที่คนจากคำปลาหลาย มองว่าชาวไทยปีเหล่แตกต่างจากพวกตนก็คือ ชาวบ้านจากอำเภอขานูมานถูกตีตราว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ จึงมักจะถูกมองในแง่ร้ายจากชาวบ้านคำปลาหลาย ซึ่งไม่มีโอกาสรู้จักคุ้นเคยกับชาวบ้านจากอำเภอขานูมานกลุ่มนี้เลย ในส่วนของคนบ้านพระพุทธรบาทเองกับมองว่าคนพวกนี้ ก็เป็นคนอีสานที่รักสงบและมีธรรมาศัยดี มีน้ำใจ เสียแต่ไม่ค่อยชอบคบค้าสมาคมกับคนอื่นมากนักเท่านั้นเอง สำหรับเหตุผลที่ชาวไทยปีเหล่ไม่ทำนานั้น เหตุผลนี้ดูจะชัดเจนเพราะปัจจุบันบ้านพระพุทธรบาทนั้น มีชาวบ้านที่ทำนาเพียงแค่สองครอบครัวเท่านั้น อันเนื่องมาจากบ้านพระพุทธรบาทเอง มีภูมิอากาศแห้งแล้งมาก มีฝนตกน้อย มีที่ดอนมาก และดินเป็นดินทรายทำให้ไม่เหมาะกับการปลูกพืชที่ต้องใช้น้ำมาก

ต่อมาอีกราวห้าปี ชาวบ้านจากอำเภอขานูมานเกือบทั้งหมดได้ย้ายกลับคืนถิ่นเดิมเมื่อทางการสามารถกวาดล้างสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ได้หมดจากพื้นที่อำเภอขานูมาน จะมีก็เพียงบางครอบครัวที่ได้แต่งงานกับคนตำบลนาคำเท่านั้นที่ยังคงอยู่ในหมู่บ้านต่อไป หลังจากชาวบ้านจากอำเภอขานูมานย้ายออกไป ที่ดินได้ถูกชาวบ้านจากอำเภออุบลรัตน์ หรือจากที่อื่นๆ มาจับจอง หรือมาซื้อต่อ เพื่อทำการเกษตร เนื่องจากหมู่บ้านนี้มีฝนตกน้อย อีกทั้งไม่มีห้วยขนาดใหญ่ หรือแม่น้ำไหลผ่าน หมู่บ้านแห่งนี้ จึงไม่เหมาะที่จะทำนาเท่าใดนัก หากเทียบกับหมู่บ้านอื่นที่มีน้ำมากกว่า การซื้อขายที่ดินในหมู่บ้านนี้ เกิดได้ยาก เนื่องจากที่ดินบางส่วนไม่มีเอกสารสิทธิ หรือถ้ามีก็มักจะเป็นที่ดินของนิคมพึ่งตนเอง ทำให้การซื้อขายที่ดิน เป็นไปด้วยความยากลำบาก

นอกจากนี้บ้านพระพุทธรบาทยังถือว่าเป็นหมู่บ้านปิด เนื่องจากถนนของหมู่บ้านไปสิ้นสุดที่เขตอุทยาน ซึ่งเป็นถนนสายเก่าที่ปิดตายมานานแล้วกว่า ๓๐ ปี ประกอบกับมีจำนวนประชากรน้อย จึงเป็นเหตุให้หมู่บ้านแห่งนี้ ไม่มีความเจริญทางวัตถุมากเหมือนกับหมู่บ้านอื่นๆ ชาวบ้านพระพุทธรบาทส่วนใหญ่จะมีที่ดินเป็นของตัวเอง และจะทำการเกษตรเป็นหลัก โดยมักจะปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส หรืออ้อยเป็นพืชหลัก และบางครอบครัวอาจมีการเลี้ยงโค กระบือควบคู่ไปด้วย คนบางส่วนในหมู่บ้าน เป็นคนในพื้นที่อื่นมาซื้อที่ต่อจากชาวบ้านรุ่นแรกๆ โดยส่วนใหญ่จะมีการทำสวนยางพารา ปลูกมะม่วง ปลูกยูคาลิปตัส

และปลูกอ้อยเป็นหลัก ซึ่งคนกลุ่มนี้มักจะเป็นนายทุน หรือข้าราชการในอำเภออุบลรัตน์หรืออำเภอใกล้เคียง ส่วนคนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน จะอพยพไปขายแรงงานในเมืองใหญ่ เมื่อมีลูกก็มักจะนำมาฝากปู่ย่าตายายเลี้ยง ซึ่งก็คล้ายกับหมู่บ้านอื่นๆ ในอำเภออุบลรัตน์ นอกจากนี้ ชาวบ้านบางส่วนยังไปรับจ้างเล็กน้อยๆ สุดแท้แต่มีคนมาจ้าง ซึ่งผู้จ้างก็คือ กลุ่มนายทุน หรือข้าราชการ ในหมู่บ้านนั่นเอง ซึ่งการจ้างงานนี้ถือว่าเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญอย่างหนึ่งของบ้านพระพุทธรบาท ชาวบ้านบางคนอาจจะไปหาของป่า หรือเผาถ่านขายเกือบทุกครอบครัว และมีหลายครอบครัวที่นำโค กระบือ ไปเลี้ยงที่ตีนภู ในเขตอุทยาน

นอกจากนี้ หมู่บ้านยังได้มีการขายผัก ผลไม้ ที่เหลือจากการบริโภค โดยนำไปขายที่ตลาดเขื่อนอุบลรัตน์เป็นหลัก หรือขายให้กับผู้ที่มาศึกษาดูงานเกษตรกรรมพึ่งตนเองในหมู่บ้านนั่นเอง ในบ้านนี้ มีร้านค้า เพียง ๑ ร้านเท่านั้น โดยเป็นร้านของพ่อสมัย จะขายของใช้ของกินแทบทุกอย่าง ส่วนวัสดุ อุปกรณ์อื่นๆ ที่ไม่มีขาย ชาวบ้านก็มักจะไปซื้อจากร้านค้าในบ้านห้วยคำน้อย หรือบ้านทานตะวัน ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ๆ กันนั่นเอง ระบบความสัมพันธ์ฉันทน์เครือญาติในหมู่บ้านพระพุทธรบาท จะมีอยู่บ้างแต่ไม่มาก มีอยู่ ๕ ครอบครัวเท่านั้น ที่เป็นพี่น้องกันคือจะเป็นครอบครัวของผู้ใหญ่บ้าน ครอบครัวพ่อจอม ครอบครัวแม่จอน ครอบครัวพ่อแก้ว และครอบครัวของพ่อแสง ที่พ่อจะมีพี่น้องอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน โดยผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน คือพ่อผู้ใหญ่เกษม หนูพวก ซึ่งเป็นคนในพื้นที่อาศัยอยู่ใน บ้านพระพุทธรบาท ตั้งแต่หมู่บ้านตั้งขึ้นมาใหม่ๆ โดยรับตำแหน่งต่อจากพ่อแสง ที่ลาไปบวชที่อำเภอน้ำพอง โดยไม่สึก ผู้ใหญ่เกษมมีผลงานด้านการเกษตรแบบพึ่งตนเองที่มีชื่อเสียงในระดับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ได้รับการสนับสนุนในการทำการเกษตรแบบพึ่งตนเองจากโรงพยาบาลอุบลรัตน์มานานเกือบสิบปี ในอดีตนั้น ผู้ใหญ่เกษมจะชอบเล่นการพนันมาก จนทำให้ครอบครัวยากจน แต่ในเมื่อได้ผ่านการอบรม จากโรงพยาบาลอุบลรัตน์ ทำให้ผู้ใหญ่เกษมมาสนใจ ปลูกพืช ปลูกไม้ยืนต้น และเลี้ยงวัว ทำให้ฐานะทางครอบครัวดีขึ้นกว่าเดิมมาก

กลุ่มองค์กรอย่างเป็นทางการ ที่มีในหมู่บ้านพระพุทธรบาท ก็จะมีคล้ายๆ กับหมู่บ้านอื่น ซึ่งได้แก่ กลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอาสาสมัครทางสาธารณสุข และสุดท้ายคือกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองซึ่งถูกจัดตั้งขึ้นจากโรงพยาบาลอุบลรัตน์ ซึ่งไปส่งเสริมให้เกษตรกรทำการเกษตรแบบพอเพียงและมีการตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ขึ้นในบ้านพระพุทธรบาท ซึ่งสามารถระดมเงินออมในหมู่บ้านได้มากพอสมควรคือมีเงินหุ้นสะสมถึง 400,000 บาท และกองทุนมีกำไรบางส่วนมาจัดสวัสดิการให้กับสมาชิกได้อย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งได้แก่ การปันผล การจ่ายเงินให้สมาชิก ที่เจ็บป่วยต้องนอนโรงพยาบาล ส่วนงานด้านเกษตรพึ่งตนเอง นั้น ก็มีการขุดสระเพื่อออมน้ำในหมู่บ้านในหลายครอบครัว มีการทำเกษตรประณีต ๑ ไร่ ¹¹ และส่งเสริมการปลูกไม้ยืนต้น ซึ่งก็ได้ผลในระดับหนึ่ง แต่ก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาความยากจนใน

¹¹ เป็นโครงการที่ได้รับการสนับสนุน จาก สสส. ส่งเสริมให้ชาวบ้าน ปลูกผักสวนครัว ผลไม้ และไม้ยืนต้นแบบปลอดสารพิษ และทำการเกษตรกรรมอื่นๆ เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ภายในพื้นที่ หนึ่งไร่

หมู่บ้านได้ทั้งหมด จากคำบอกเล่า ของสมาชิกกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองคนหนึ่ง¹² บอกว่า “โครงการนี้ดีหลายหม่อ ซ้อยลดรายจ่ายครอบครัวได้ แต่ก็คงบ่หายจนดอกหม่อ” จากข้อสังเกตของผู้เขียนพบว่า บ้านที่มีการทำเกษตรผสมผสานแบบเต็มรูปแบบนั้นมีเพียงสองครอบครัวเท่านั้น โดยเฉพาะแปลงเกษตรของผู้ใหญ่บ้านนั้นจะมีแปลงเกษตรสาธิตที่ได้มีรูปแบบใช้เป็นทีศึกษาดูงานจากคณะศึกษาดูงานจากจังหวัดอื่นๆ เกือบทุกเดือน

แต่อย่างไรก็ตามสมาชิกในกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองส่วนใหญ่ ก็ยังมีการปลูกพืชเพื่อการค้าเป็นหลักโดยมีการปลูกมันสำปะหลัง อ้อย และยูคา เหตุผลสำคัญในการทำการเกษตรเพื่อการค้าก็คือ การหาเงินมาซื้อข้าวกินและเป็นค่าใช้จ่ายอื่นๆ ในครัวเรือนนั่นเอง นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงวัวเป็นอาชีพเสริม โดยชาวบ้านบางคนและผู้ใหญ่บ้าน¹³ ให้ความเห็นตรงกันว่า การเลี้ยงวัวควายเป็นฝูงใหญ่ น่าจะช่วยเกษตรกรปลดหนี้ได้ แต่ติดปัญหาตรงที่หาหญ้าให้วัวกินได้ยาก และไม่มีทุนมากที่จะเลี้ยงวัวควายครั้งละมากๆ นั่นเอง มีโครงการจากภาคเอกชน สนับสนุนการเลี้ยงวัวแบบรวมกลุ่มในหมู่บ้าน ถึงสองโครงการคือโครงการจากมูลนิธิศุภนิมิต และโครงการจากวงทอแก๊สภูฮ่อม¹⁴ แต่อย่างไรก็ตามในปีนี้ วัวงาม¹⁵ มีราคาตกจึงทำให้ชาวบ้านบางคน ถอนตัวจากโครงการเลี้ยงวัวเนื่องจากคาดว่าจะได้กำไรน้อยนั่นเอง แต่ก็ยังมีชาวบ้าน หลายครอบครัวที่สามารถมีรายได้เป็นกอบเป็นกำจากการเลี้ยงวัว โดยเฉพาะครอบครัวผู้ใหญ่เกษม สามารถปลดหนี้สินทั้งหมดได้ จากการลงทุนเลี้ยงวัวประมาณ ๓๐ ตัว เพียงในเวลาไม่กี่ปี นอกจากนี้ ยังมีครอบครัวแม่จอน พ่อจอม พ่อเพชร พ่อสำลี พ่ออ่ำ และแม่วิสา เลี้ยงวัวอยู่จำนวนหนึ่ง ซึ่งทุกครอบครัวเห็นตรงกันว่า การเลี้ยงวัวนั้นดี ได้กำไรพออยู่ได้ไม่ขาดทุน แต่ไม่สามารถเลี้ยงวัวทีละมากๆ จนทำให้ครอบครัวมีฐานะขึ้นมาได้ เพราะไม่มีเงินทุน ขาดแคลนแรงงาน และไม่มีหญ้าให้วัวกินอย่างเพียงพอนั่นเอง

จากข้อมูลข้างต้นสามารถกล่าวได้ว่า การปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้าสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเหนียวแน่น ในหมู่บ้านมาอย่างยาวนานและต่อเนื่อง ถึงแม้ว่าบ้านพระพุทธรบาทเองจะได้รับการส่งเสริมให้มีการทำการเกษตรแบบเพื่อการยังชีพจากหน่วยงานของรัฐและองค์กรเอกชนอย่างเข้มข้นก็ตามที่ แต่ก็ไม่สามารถปฏิเสธการดำรงอยู่ของการปลูกพืชเพื่อการค้า ซึ่งได้รับการส่งเสริมจากภาครัฐซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อน มีใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติหลายปี นอกจากนั้น การที่หมู่บ้านแห่งนี้ มีภูมิอากาศและภูมิประเทศที่ไม่เหมาะแก่การปลูกข้าวนั้น ทำให้ความจำเป็นในการปลูกพืชเพื่อการค้า เพื่อที่จะได้นำเงินที่ได้จากการปลูกพืชมาซื้อข้าวกิน และไว้ใช้จ่ายซื้อสินค้าอื่นๆ ที่จำเป็นมีมากขึ้น จากการสอบถามชาวบ้านสามครอบครัวพบว่าชาวบ้านต้องซื้อข้าวสารกินตก คนละ ประมาณ 1700 บาทต่อปี¹⁶ จึงจะมีข้าว

¹² เป็น ชายอายุ 45 ปี แต่ไม่ขอเปิดเผยชื่อ

¹³ นายเกษม หนูพวก

¹⁴ เป็นการวางท่อแก๊ส จากอุดร มาขายแก๊ส ให้ สถานีผลิตแก๊ส ปตท. ที่อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

¹⁵ เป็นวัวพันธุ์ดี โดยเน้นขายเป็นพ่อพันธุ์ ส่วนมากจะเป็นพันธุ์อินดู บราซิล

¹⁶ ได้จากการคำนวณ โดยเก็บข้อมูลจากชาวบ้าน ๑๐ ครอบครัว

พอกิน ซึ่งโดยเฉลี่ยแล้วผลตอบแทนต่อไร่ของมันสำปะหลัง หักต้นทุนแล้วจะตกประมาณไร่ละ 2000 – 3000 บาท ขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของดิน และราคาของมันสำปะหลังเป็นหลัก ดังนั้นการทำการเกษตรเชิงพาณิชย์เพื่อให้ได้เงินมาใช้จ่ายในครอบครัวจึงเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในทุกๆ ชุมชน จำเป็นต้องมีเงินไว้เพื่อใช้จ่าย ในกรณีของการทำไร่มันสำปะหลังนั้น ได้แสดงให้เห็นแล้วว่า การทำไร่ โดยเฉพาะมันสำปะหลัง มีความเหมาะสมในการเพาะปลูกในพื้นที่บ้านพระพุทธรบาท เพราะมีการทำไร่มันสำปะหลัง มาตั้งแต่ แรกเริ่มที่มีการตั้งหมู่บ้าน จนถึงปัจจุบันนี้ ก็ยังมีการทำไร่มันสำปะหลังอยู่อีกหลายครอบครัว เนื่องมาจาก มันสำปะหลังเป็นพืชที่ทนแล้งได้ดี ในดินทรายก็สามารถปลูกได้ ลงทุนไม่สูงมาก และไม่ต้องการแรงงานที่เข้มข้นเหมือนการปลูกข้าวนาดำ หรือหรือไม้ผลอื่นๆ อีกด้วย จากการสอบถามชาวบ้านหลายครอบครัว¹⁷ พบว่า มันสำปะหลังเป็นพืชที่ปลูกง่าย ลงทุนไม่มาก แม้ไม่ได้กำไรมาก แต่ก็มักไม่ค่อยขาดทุนเท่าใดนัก หากมีทางเลือกอื่นๆ หรือมีเงินทุนมากกว่านี้ ก็อยากจะลองปลูกยางพารา หรือปลูกอ้อย ดูแต่ติดที่ไม่มีเงินจะลงทุน และที่สำคัญหาจะปลูกไม่ยืนต้นกว่าจะได้ผลผลิตก็หลายปี ช่วงรอผลผลิตนี้ก็ไม่รู้จะเอาอะไรกินเหมือนกัน

สำหรับบ้านพระพุทธรบาทแล้ว ระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านแห่งนี้ขึ้นอยู่กับทำการเกษตรเป็นหลัก พืชเศรษฐกิจในหมู่บ้านนี้ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ยูคา และยางพารา (ที่เป็นของข้าราชการ) นอกจากนี้ รายได้เสริมของชาวบ้านจะมาจากการจ้างงานภาคการเกษตร ในหมู่บ้านหรือพื้นที่ใกล้เคียงเป็นหลัก การเลี้ยงวัวแบบรวมกลุ่มก็เป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่ง ของหลายครอบครัว คนที่มีฐานะดีในหมู่บ้านแห่งนี้ มี 5 ครอบครัวทั้งหมดเป็นข้าราชการ หรืออดีตข้าราชการ ส่วนชาวบ้านในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่ มีฐานะไม่ร่ำรวยแต่สามารถอยู่รอดได้ คือชาวบ้านเกือบทุกครอบครัวจะมีที่ดินประมาณ 10 ไร่ ทำให้มีรายได้จากการทำการเกษตร พอที่จะเลี้ยงครอบครัวได้ หนุ่มสาวเกือบทั้งหมด จะออกไปหางานทำในเมืองใหญ่ ทำให้ในหมู่บ้าน มีแต่คนวัยกลางคน ผู้สูงอายุ และเด็กเท่านั้น โดยในหมู่บ้านแห่งนี้ ได้มีโครงการช่วยเหลือชาวบ้านจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนเข้ามามากมาย ได้แก่ มูลนิธิศุภนิมิต มูลนิธิโรงพยาบาลอุบลรัตน์ โครงการแก๊ส ภู่ออม และนิคมสร้างตนเองเขื่อนอุบลรัตน์ เข้ามาให้การช่วยเหลือและสนับสนุนแก่เกษตรกร และให้ทุนการศึกษา อยู่ตลอดทำให้หมู่บ้านที่แห้งแล้งแห่งนี้ สามารถพอจะอยู่รอดได้ และสิ่งสำคัญสุดท้ายก็คือบ้านพระพุทธรบาท อยู่ติดภูพานคำ ซึ่งเป็นเขตอุทยาน ทำให้ชาวบ้านไปเก็บของป่า เก็บเห็ด เก็บฟืน หรือเอาวัวไปเลี้ยงเป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่งด้วย จากการ สังเกตพบว่า หลายครอบครัวจะมีเครื่องเลื่อยไม้ หรือเตาถ่าน อยู่ในครอบครัว ซึ่งถือว่ามากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ อย่างชัดเจน แต่จากการอยู่ในพื้นที่หลายเดือนพบว่า แทบไม่มีครอบครัวใดเลย ที่จะมีการขายไม้ หรือเผาถ่านขายอย่างเป็นล่ำเป็นสัน แต่มีการแอบๆ เผาถ่านขาย คงเป็นเพราะชาวบ้านกลัวว่าจะมีความผิดนั่นเอง นอกจากนี้ ในบ้านพระพุทธรบาทยังมีอาชีพรับตัดไม้แปรรูปไม้อยู่หลายครอบครัวด้วยเช่นกัน

¹⁷ ครอบครัวฟองจอม ฟอสี ฟอเหริญญ ฟอเพชร แม่จอน และแม่สม

สำหรับงานประเพณี งานบุญ และงานรื่นเริงในหมู่บ้านแห่งนี้ มีน้อยมากหากจะเทียบกับหมู่บ้านอื่นๆ ในอำเภออุบลรัตน์ เหตุผลน่าจะมาจากหมู่บ้านนี้ เพิ่งก่อตั้งได้ไม่นาน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติมีน้อย และมีจำนวนประชากรไม่มาก บ้านแต่ละหลังปลูกห่างกัน ทำให้เกษตรกรมีเวลาในการทำไร่ ทำสวนมาก หากไม่มีงานไร่ งานสวนชาวบ้านก็จะไปเก็บของป่ามาขาย โดยเฉพาะฤดูฝน เห็ดโคนในป่า ไข่มดแดงจะมีมากเป็นพิเศษ นอกจากนี้ชาวบ้านหลายคนยังปลูกผักเอาไว้ขายเล็กๆ น้อยๆ อีกด้วย จึงดูเหมือนกับว่า แรงงานในหลายครอบครัวถูกใช้อย่างเต็มที่และเข้มข้น สำหรับงานประเพณีที่สำคัญของหมู่บ้านแห่งนี้ คืองานสงกรานต์ ที่ลูกหลานจะกลับมาบ้าน มีการดื่มกินกันอย่างเต็มที่ครึกครื้นมาก นอกจากนี้ งานบุญบั้งไฟ ยังถือว่ามีความสำคัญอยู่ เพราะจะมีการดื่มกิน และมีขบวนแห่บั้งไฟของหมู่บ้าน ส่งเข้าประกวด กับทางอำเภอเกือบทุกปี แต่งานไม่คึกคักเหมือนช่วงสงกรานต์ที่ลูกหลานจะกลับมาเยอะ เป็นที่น่าสังเกต สำหรับบ้านแห่งนี้ ก็คือ แทบทุกบ้าน จะมีลูกไปทำงาน ขายแรงงาน ในกรุงเทพฯ กันมาก แต่ไม่มีครอบครัวใดเลย แม้แต่ครอบครัวเดียว ที่จะมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นชัดเจนจากการขายแรงงานของคนหนุ่มสาว ในทางตรงกันข้าม พ่อแม่คนวัยกลางคนในหมู่บ้าน กับต้องมีภาระส่งเงินไปให้ลูกหลานเมื่อเดือนธันวาคมหรือเลี้ยงหลานให้ลูกของตนเองที่ไปทำงานในเมืองใหญ่อีกด้วย

ภาคสอง: การปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของเกษตรกรชาวไร่อีสาน

การดำรงชีวิตที่ยังคงต้องพึ่งพิงกับการเกษตรเชิงการค้า นั้นพบได้ทั่วไปในหมู่บ้านชนบทอีสาน ชาวบ้านบางครอบครัวมักจะมีที่ทำไร่ มันสำปะหลัง ทำไร่อ้อย ปลูกยูคา และปลูกข้าวเพื่อขายมาเป็นค่าใช้จ่ายในครอบครัว วิถีชีวิตแบบนี้ เกษตรกรต้องรับความเสี่ยงที่เกี่ยวข้องกับราคาผลผลิตพืชเชิงพาณิชย์ ที่มีราคาไม่แน่นอน ในบางปีผลผลิตอาจมีราคาตกต่ำ นอกจากนี้ เกษตรกรยังต้องแบกรับภาระค่าใช้จ่ายในการเพาะปลูก โดยเฉพาะค่าปุ๋ย ค่ารถไถ ค่าพันธุ์พืช ค่าจ้างเก็บเกี่ยวผลผลิต ประกอบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสภาพเป็นดินปนทราย มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ และมีปริมาณน้ำฝนน้อย นอกจากนี้แรงงานหนุ่มสาวส่วนใหญ่ก็มักจะไม่อยู่ในหมู่บ้านแต่จะไปขายแรงงานในเมืองใหญ่เป็นส่วนมาก ทำให้เกษตรกรในภาคอีสาน ต้องอยู่ในสภาพที่ตึงเครียด และมีความเสียเปรียบอยู่มากมาย ที่ไม่สามารถกำหนดราคาผลผลิตได้เอง ต้องขายผลผลิตตามกลไกของตลาดที่ผู้ส่งออกมันสำปะหลังและผู้ค้ารายใหญ่ได้เปรียบเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ การขาดแรงงาน และขาดเงินทุน ก็ยังเป็นปัญหาที่สำคัญในชนบทอีสาน กรณีศึกษาต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นว่าเกษตรกรธรรมดาคนหนึ่ง มีวิถีชีวิตอย่างไร ปรับตัวให้อยู่รอดได้อย่างไร มีฐานะทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร และมีมุมมองอย่างไรในการทำไร่มันสำปะหลัง ในขณะที่ครอบครัวยังต้องพึ่งพิง กับการเกษตรเชิงการค้า โดยใช้ตัวแบบเป็นเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ในหมู่บ้านพระพุทธรบาท ตำบลนาคำ อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่นมากศึกษา

คนปากหนัก แห่งบ้านพระพุทธรบาท

พ่อจอม สารสม ชายวัยกลางคนอายุ ๕๕ ปี รูปร่างสันทัด ผิวออกดำแดงเพราะกรำแดดมาตลอดชีวิต เป็นเกษตรกรรายย่อยคนหนึ่งที่อยู่บ้านพระพุทธรบาทมานานกว่า ๔๐ ปีแล้ว ปัจจุบันมีตำแหน่งผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เมื่อเข้าสู่วัยรุ่นพ่อจอมได้เข้ามาช่วยลงในการถางป่าเพื่อบุกเบิก พื้นที่ในการทำไร่ และได้ทำงานรับจ้าง ถางป่าและสร้างบ้านให้กับชาวบ้านที่อพยพมาจากอำเภอชานุมานและอำนาจเจริญ ต่อมาเมื่อชาวบ้านกลุ่มนี้อพยพกลับ พ่อจอมจึงได้ซื้อที่ดินบ้านพระพุทธรบาท จำนวน ๒ ไร่ เพื่อใช้ทำที่อยู่อาศัยและทำการปลูกพืชเล็กๆน้อยๆ เพื่อใช้ในการดำรงชีพ ซึ่งต่อมาทางพ่อแม่ของพ่อจอมก็ได้ซื้อสาวคนหนึ่งจากอำเภอน้ำพองมาให้เป็นคู่ครองของพ่อจอม ซึ่งมีชื่อว่าแม่ม้อย ซึ่งก็ได้อยู่กินด้วยกันมานานเกือบ ๔๐ ปีแล้วโดยมีลูกด้วยกัน ๔ คน สองคนแรกเป็นผู้หญิงชื่อ มาลีเป็นลูกสาวคนโตปัจจุบันอายุ ๓๑ ปี และราไฟเป็นลูกสาวคนรอง ส่วนลูกชายสองคนมีชื่อว่า ชีระกับสุทัย โดยมีสุทัยเป็นน้องคนสุดท้องปัจจุบันอายุ ๒๕ ปี

บ้านของพ่อจอมเป็นบ้านใต้ถุนสูงขนาดกลาง ทำจากไม้แดงสภาพดี ซึ่งถูกขัดเงาทั้งหลังมองดูสวยงามไปอีกแบบ ปลูกติดๆ กันกับบ้านของลูกสาวชื่อมาลีที่เป็นบ้านใต้ถุนสูงเช่นกัน แต่บ้านทำจากไม้เก่าๆ มองดูแล้ว ฝาบ้านและพื้นบ้านยังมีรูให้ลมผ่านได้ ซึ่งไม่สวยงามเหมือนบ้านพ่อจอม นอกจากนั้นยังมีบ้านชั้นเดียวขนาดเล็กๆ ก่อจากอิฐบล็อก ๒ หลัง ซึ่งเป็นบ้านของของนายสุทัย และนายชีระ พ่อจอมมีที่ดินทั้งหมดประมาณ ๓๐ ไร่ มีวัว ๖ ตัวควายอีก ๒ ตัว รถไถนาเดินตาม ๒ คัน และมีมอเตอร์ไซค์อีก ๒ คัน

พ่อจอมเล่าให้ฟังว่า ชีวิตเริ่มต้นจากไม่มีอะไรติดตัวเลย มารับจ้างทำงานที่บ้านพระพุทธรบาท ก็เลยมีเงินเก็บอยู่จำนวนหนึ่งก็เลยขอซื้อที่ดินต่อจากชาวบ้านอำเภอชานุมานจำนวน ๒ ไร่ ก็ใช้ทำไร่ปอ ไร่มันสำปะหลัง และปลูกผัก ปลูกผลไม้ พอกินพอใช้เรื่อยมาบางครั้งมีคนมาจ้างงานไปทำสวนทำไร่ ต่อมาราวปี พ.ศ.๒๕๑๕ แม่ม้อยได้ป่วยหนัก มีอาการไข้สูง และเบื่ออาหาร พ่อจอมได้พาแม่ม้อยไปตระเวนรักษาตามหมอต่างๆ ทั้งหมดหมอผีฟ้า แพทย์น้ำพองและแพทย์ในจังหวัดขอนแก่นนานกว่า ๒ ปี แม่ม้อยจึงหายจากอาการป่วย ในช่วงนั้นนั่นเองพ่อจอมก็ต้องไปกู้หนี้ยืมสิน จนเสียที่ดินของครอบครัว ซึ่งมีอยู่เพียง ๒ ไร่ต้องเสียไปเพราะหมดไปกับค่ารักษาพยาบาลของแม่ม้อยนั่นเอง จากคำบอกเล่าของแม่ม้อยบอกว่าพ่อจอมเป็นคนไม่พูด แต่ขยันทำงาน ทำงานในไร่เก่งมาก ทำงานทั้งวันแทบไม่เคยไปไหนเลย เมื่อครอบครัวเสียที่ดินทั้งหมดไป พ่อจอมบอกกับผมว่าที่ดินหาใหม่ได้ แต่ถ้าคนตายแล้วพื้นไม่ได้ เมื่อก่อนผมก็ไม่มีที่ดินสักไร่เดียวเหมือนกัน ผมก็ยังอยู่ได้เลย พ่อจอมจึงได้ทำการเช่าที่ดินผู้อื่นเพื่อทำไร่ มันสำปะหลังเพราะว่าเป็นสิ่งเดียวที่ตนมีความถนัดและเคยทำมาก่อนและที่สำคัญไม่กล้าไปขายแรงงานในกรุงเทพฯ หรือที่ไกลๆ เนื่องจากเป็นห่วงแม่ม้อยที่ยังไม่หายดีนั่นเอง

การทำไร่มันสำปะหลัง นั้นสามารถทำได้ในดินปนทรายและมีฝนตกน้อย ในมุมมองของพ่อจอม สรุปว่าการทำไร่มัน เป็นอะไรที่ง่ายไม่เกินกำลัง และทำไร่มันสำปะหลังเป็นแค่อย่างเดียว ไม่อยากเสี่ยง ไม่อยากไปทำอย่างอื่น การทำไร่มัน ก็มีเงินเหลือพอได้ใช้ได้กินอยู่ ขยันหน่อยก็ไปหาของป่า ไปเก็บเห็ด เก็บเห็ด เผาถ่านขายก็พอจะมีรายได้เลี้ยงดูตัวเองบ้าง พออยู่รอด ช่วงห้าปีแรกที่เช่าที่ดินทำไร่มัน บังเอิญราคาผลผลิตของมันสำปะหลังมีราคาดี ทำให้มีเงินเหลือเก็บ มากพอจะซื้อที่ดินได้ ๑ แปลงจำนวน ถึง ๑๕ ไร่ ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่เริ่มดีขึ้น ซึ่งครอบครัวพ่อจอมก็ได้ทำไร่มันเรื่อยมาอีกหลายปี จนมีเงินเก็บอยู่ก้อนหนึ่ง จึงลองเสี่ยงที่จะทำไร่อ้อยดูสักครั้ง ซึ่งได้ผลผลิตดีมาก คือได้กำไรถึงกว่า ๗๐๐๐๐ บาทในปีเดียว ทำให้นายจอมมีเงินซื้อที่ดินอีก ๑ แปลง จำนวน ประมาณ ๑๕ ไร่ ปีต่อมามีปัญหาเรื่องหาผู้รับซื้ออ้อย¹⁸ อ้อยไม่ได้ จึงไม่ได้ปลูกอ้อยอีกเนื่องจากเงินเก็บทั้งหมดนำไปซื้อที่ดินหมดแล้ว นายจอมบอกว่า การปลูกอ้อยต้องมีโควตาคิดจะปลูกเลย ก็ทำไม่ได้ง่าย ๆ เหมือนปลูกมันสำปะหลัง นายจอมก็เลยเลิกคิดปลูกอ้อย จึงได้ขยายพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเพิ่มขึ้นทำไร่มันสำปะหลังอีกราว ๒ ปี ก็พอมีเงินเหลือซื้อวัวควาย มาเลี้ยงดู ซึ่งทำให้ได้ปุ๋ยคอกไปใช้ในไร่ได้เป็นอย่างดี และเมื่อวัวตกลูกก็สามารถขายทำกำไรได้อีกด้วย เพียงแต่พ่อจอมบอกว่า หากจะเลี้ยงมากๆ ก็กลัวไม่มีหญ้าให้วัวกิน ก็เลยไม่กล้าเลี้ยงวัวทีละมากๆ

ชีวิตที่วนเวียนซ้ำซากของพ่อจอมในการทำไร่เป็นหลักมานานหลายสิบปี ในมุมมองของพ่อจอมคือ การทำสิ่งที่เราพอทำได้ สิ่งที่เราถนัด ไม่ลงทุนสูง แถมถ้าโชคดีราคามันสำปะหลังดี ก็จะมีเงินเหลือเก็บที่ดินสองแปลงที่ได้มา ก็มาจากผลกำไรจากการปลูกมันสำปะหลังทั้งสิ้น “มันสำปะหลังเองถือว่ามีความคุ้มค่าต่อครอบครัวผมมาก เหมือนกัน แต่ตอนนี้ผมแก่แล้ว ไม่มีแรงทำไร่เหมือนแต่ก่อน หากมีเงินมากกว่านี้ ก็อยากจะไปปลูกยางพารา คือได้เงินหลายกว่าการทำไร่มันสำปะหลัง แต่ติดตรงบ่มีเงินซิงลงทุนพอจะทำยางพาราได้”

จากการสังเกตของผู้เขียนพบว่าการทำไร่มันสำปะหลังของครอบครัวพ่อจอมนั้นจะใช้แรงงานในครอบครัว หรือแรงงานจากการลงแขกออกแรงทั้งหมด ไม่ได้มีการจ้างเลยแม้แต่น้อย ตอนเก็บเกี่ยวก็ใช้ลูกๆ และญาติช่วยกันเก็บเกี่ยว ตอนปลูกก็ทยอยปลูกมันสำปะหลังเองกับลูกๆ กิ่งพันธุ์ มันสำปะหลังก็หามาเองเป็นหลัก ไถปรับพื้นที่ไร่ จะใช้เราไถของตัวเอง ไม่ได้จ้างใคร จากการเดินสังเกต และสอบถามเพิ่มเติมว่าแล้วปุ๋ยเคมีได้ใส่ในไร่มันบ้างไหม พ่อจอมก็ตอบว่าถ้ามีเงินเหลือมากๆ อาจซื้อใส่ ใส่ละครึ่งกระสอบ แต่เคยลองซื้อใส่ดูแล้วหัวมันก็ไม่เห็น จะใหญ่ขึ้นมาสักเท่าไร ผมว่าใส่ไปก็ไม่คุ้ม ใส่ปุ๋ยข้าว ไปไร่ก็ค่อยใส่ไปทุกวันเดี๋ยวมันก็งามเอง จากการสังเกตและสอบถามเกษตรกร หลายครอบครัว และสอบถามดูจากร้านค้าปุ๋ยและสารเคมีในอำเภอ ไม่พบว่ามีการใช้ปุ๋ยสูตร ตัวท้ายสูง

¹⁸ คือพ่อค้าที่ได้โควตา ขายอ้อยจากโรงงานน้ำตาล ซึ่งโควตานี้ ถูกนำมาขายต่อเหมือนหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ ซึ่งพ่อผู้เขียนเคยซื้อ ขายโควตาขายอ้อยนี้ จนได้กำไรมาแล้ว

หรือ ไปแทสเซียมสูง มาใช้ในการทำไร่มันสำปะหลังแต่ประการใด ซึ่งชี้ชัดว่าความรู้ในการทำไร่มัน โดยเฉพาะการเลือกใช้ปุ๋ยเคมีให้เหมาะสมกับพืชยังมีข้อจำกัดอยู่มาก ซึ่งข้อมูลส่วนนี้สอดคล้องกับ คำบอกเล่าของพ่อจอมและเกษตรกรอีกหลายครอบครัวว่าไม่มีเจ้าหน้าที่รัฐมาบอกเกษตรกรเลยว่าจะต้องใช้ปุ๋ยอย่างไร ดูแลอย่างไรในการทำไร่มันสำปะหลัง "เฮ็ดมัน พวกผมก็ได้แต่คิดเองเฮ็ดเองทั้งนั้น หรือจั่งซั่นก็ถามร้านปุ๋ยดูว่าจะซื้อปุ๋ยเคมีตัวไหนไปใส่มัน บ่เคยมีเจ้านายคนใด มาบอกมาสอนพวกผมดอก"

นอกจากการทำไร่มันแล้วครอบครัวพ่อจอมจะมีอาชีพ เลี้ยงวัวควายเป็นรายได้เสริม โดยมีแม่ม้อยและลูกเขยช่วยต้อนวัวควายไปหาหญ้ากินตามที่ต่างๆ โดยเฉพาะบริเวณดินปลูกพุดตกเย็นก็ต้อนวัวควายเข้าคอก โดยครอบครัวพ่อจอมมีรายได้จากการขายวัวควายปีละ ๒๐๐๐๐ ถึง ๔๐๐๐๐ บาทต่อปี ขึ้นอยู่กับว่าวัวควายจะตกลูกมากน้อยแค่ไหน และราคาวัวควายที่ขายได้ ถ้าราคาดี ก็ขาย ราคาไม่ดีก็ไม่ขาย ซึ่งจุดนี้ จะเห็นได้ชัดว่าการเลี้ยงวัวมีความยืดหยุ่นสูงมาก ทำให้ชาวบ้านมีโอกาสสำรอง กำหนดราคาได้เองในระดับหนึ่ง ซึ่งต่างจากการทำไร่อ้อย ไร่มันสำปะหลัง หากราคาผลผลิตตกต่ำมาก เกษตรกรก็จำเป็นต้องขายผลผลิตอยู่ดี สำหรับครอบครัวพ่อจอมนั้นจะรายได้จากการทำไร่มันสำปะหลังตกปีละประมาณ ๕๐๐๐๐ ถึง ๗๐๐๐๐ บาทซึ่งหากปลูกมันสำปะหลังเต็มพื้นที่ ๒๕ ไร่ หักต้นทุนแล้วคิดเป็นกำไรประมาณ ๓๐๐๐๐ ถึง ๗๐๐๐๐ บาทต่อปี โดย มีการทยอยทำไร่มันไปที่ละส่วน เพราะจะทำรวดเดียว ๒๕ ไร่คงทำไม่ไหว แต่จะค่อยๆ ทยอยทำไปเรื่อยๆ เต็มพื้นที่และอาจเช่าที่ดินข้างเคียงเพื่อทำไร่มันอีก บางปีอาจทำไร่มันสำปะหลังได้มากถึง ๔๐ ไร่ ถ้าปีไหนโชคดี มันมีราคาสูงก็จะได้เงินเป็นแสนเลยทีเดียว จากการสอบถามพ่อจอม พ่อเหรียญและพ่อสำลี ลงความเห็นตรงกันว่า หากมันสำปะหลังมีราคาเกินกิโลกรัมละ ๑ บาทเกษตรกรก็สามารถอยู่ได้อย่างมีกำไรพอสมควร และอยู่ได้สบายแน่นอน (ราคามันสำปะหลังสดวันที่ ๔ พย. ๕๐ กิโลกรัมละ ๑ บาท ๙๕ สตางค์)

ปี พ.ศ.๒๕๕๐ พ่อจอมเห็นยางพารามีราคาดีมาก ก็อยากจะลองปลูกดูบ้าง แต่ไม่มีเงิน หากลูกได้โบนัส มีเงินก้อนมาให้พ่อ สักหลายหมื่นก็จะลองปลูกยางดู แต่ก็ยังเสียตายนการปลูกมันสำปะหลังอยู่เพราะปีนี้นั้นราคาดีมาก โดยมีราคาสูงสุดถึงกิโลกรัมละ ๒ บาทเลยทีเดียว สำหรับครอบครัวพ่อจอมลูกทั้งสี่คนออกไปหางานทำในกรุงเทพฯ โดยลูกแต่ละคนนั้นทำงานได้เงินมามาก โดยลูกสาวสองคนทำงานบริษัทมีเงินเดือนเป็นหมื่น ส่วนลูกชายสองคนก็ทำงานเก็บเงินซื้อรถได้ ในตอนแรกภาพของลูกๆ ที่ไปทำงานในเมืองใหญ่ส่งเงินมาจุนเจือ ทางบ้านลอยเห็นเด่นชัดเลยว่าคนอีสานนี้ รักครอบครัวทำงานส่งเงินมาช่วยทางบ้านให้พ่อแม่ภูมิใจที่ลูกได้ดิบได้ดี แต่จากการสัมผัสครอบครัวพ่อจอมอย่างใกล้ชิดพบว่า ข้อมูลที่ผู้เขียนสรุปไว้แต่แรกว่า ชุมชนเกษตรกรชาวอีสาน นั้นอยู่รอดได้เพราะการขายแรงงานของคนหนุ่มสาวเป็นหลักนั้นอาจไม่จริงก็ได้ เนื่องจากการดื่มน้ำจืดรับจ่ายครัวเรือน และสินทรัพย์ที่เป็นเงินของลูกนั้น พบว่ารายจ่ายส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้นในบ้านเกิดจากการขายผลิตผลทางการเกษตรแทบทั้งสิ้น รายจ่ายในการเลี้ยงดูหลาน นั้นมาจากเงินของพ่อแม่ ที่

ส่งมาจากกรุงเทพฯ บวกกับการได้รับการสนับสนุนจากมูลนิธิศุภนิมิตบางส่วน สินทรัพย์
ที่มาจากลูกจริงๆ ก็เป็นรถไถหนึ่งคัน และบ้านหลักเล็กๆ สองหลังซึ่งว่ากันจริงๆ แล้ว ก็เป็น
สินทรัพย์ของลูกที่ฝากให้พ่อแม่ดูแลให้เท่านั้นเอง

ชีวิตของชาวไร่มันสำปะหลังนั้นเป็นชีวิตที่ต้องทำงานตลอดวัน เริ่มจากตอนเช้าตรู่
ต้องไปดายหญ้าและใส่ปุ๋ยในไร่ กลับมาจากไร่ก็จะไปรดน้ำผักในสวนซึ่งปลูกพริก ปลูกมะเขือ
ไว้บริโภคในครัวเรือนกลับ ตอนสายๆ ก็จะกินข้าวเช้าที่ภรรยาเตรียมไว้ให้ เวลาว่างก็จะไป
ดายหญ้า พรุนดิน ใส่ปุ๋ย เผาถ่าน ตัดฝืนใช้เวลาในการทำไร่ ได้เต็มที่เนื่องจากบ้านกับไร่
อยู่ติดกัน หากเหนื่อยก็มานอนพักสักชั่วโมง ร้อนก็มาอาบน้ำ ทำงานได้สบายตลอดวัน
ตั้งแต่ ตีสี่จนถึงเกือบหนึ่งทุ่ม ทำงานได้สะดวกสบาย อยากจะหยุดงานวันไหนก็ทำได้ นี่
คือข้อดีของที่ดินแบบนิคมที่บ้านและที่ดินอยู่ติดกัน ตามมุมมองและแนวคิดของพ่อจอม ส่วน
ข้อด้อยของการมีที่ดินในเขตนิคมสร้างตนเองก็คือ ที่ดินไม่สามารถนำไปขาย หรือจำนองกับ
ธนาคารได้ เนื่องจากเป็นที่ดินเป็นเอกสาร น.ค. ๓¹⁹ พ่อจอมแสดงความกังวลออกมาทางสี
หน้าว่าตอนนี้รู้สึกว่ามันเองแก่แล้ว ไม่มีแรงเหมือนหนุ่มๆ ต่อไปคงทำงานในไร่ไม่ไหวแน่นอน
เนื่องจากผู้เขียนเองเป็นเกสัชกร จึงได้ไปดูอาการเหนื่อยง่ายของพ่อจอมพบว่าน่าจะเกิดจาก
การสูบบุหรี่ของพ่อจอมนั่นเอง จึงได้ชักชวนให้พ่อจอมไปโรงพยาบาล แพทย์ได้ให้ยาพ่น
ขยายหลอดลมและยากินมาทำให้ตอนนี้ พ่อจอมทำงานได้ไม่เหนื่อยง่ายแล้ว จึงทำให้ความ
กังวลว่าแก่แล้วทำงานไม่ไหวของพ่อจอมหมดลง จนดูเหมือนกับว่าแววตาของแก่นั้นสดใสขึ้น
อีกครั้งหนึ่ง

จากเหตุการณ์ตรงนี้เองที่ทำให้ครอบครัวพ่อจอมยอมรับผู้เขียนมากขึ้น ทำให้การ
สอบถามข้อมูล หรือการสังเกตอย่างมีส่วนร่วมทำได้ง่ายขึ้นกว่าเดิมมาก ทำให้ได้มีประเด็น
แลกเปลี่ยนพูดคุยกับพ่อจอมหลายอย่างเกี่ยวกับการดำรงชีวิตของเกษตรกรชาวอีสาน ที่อยู่ใน
พื้นที่แห้งแล้ง ผู้เขียนสังเกตพบว่าหลายครั้งพ่อจอมมีการจัดรูปบริเวณท้ายไร่ พ่อจอมบอก
ว่าจุดบอดผิเจ้าที่เจ้าป่า ช่วยป้องกันไฟป่าลามมาถึงบ้าน โดยเฉพาะจุดที่ไม่ได้ปลูกมันสำปะหลัง
ไปป่าอาจลามเข้ามาจนถึงตัวบ้านได้ และข้อมูลรายรับรายจ่ายของทางบ้านก็เริ่มปรากฏชัดว่า
พ่อจอมได้แบ่งผลผลิตจากการทำไร่มันให้กับลูกชายสองคนที่มาช่วยงานในไร่ คนละ ๑๐๐๐๐
บาท และเลี้ยงดูหลานสามคน โดยไม่ใช้เงินจากลูกเลย เงินที่ลูกส่งมาเก็บไว้ให้หลานทั้งหมด

สิ่งที่พ่อจอมได้เรียนรู้จากการทำไร่มันสำปะหลัง ก็คือการลดต้นทุนการผลิตให้เหลือน้อยที่สุด ผ่านการใช้แรงงานในครอบครัวและกลุ่มเครือญาติ การใช้ปุ๋ยคอกเป็นหลักในการ
บำรุงดิน จากกรณีศึกษาของพ่อจอม พบว่าเกษตรกรได้ปรับตัวผ่านการลดต้นทุนการผลิต
มันสำปะหลัง การรับจ้างเล็กๆ น้อยๆ และมีรายได้เสริมจากการเลี้ยงวัว นอกจากนี้ ยังใช้
ประโยชน์จากป่าในเขตอุทยานที่ติดหมู่บ้าน อาศัยเก็บเห็ด เก็บฝืน และไข่มดแดงมาไว้เพื่อ
การบริโภคในครัวเรือน หรือเอาไปขายให้หมู่บ้านใกล้เคียง พอมีรายได้เล็กๆ น้อยๆ จนทำให้

¹⁹ คือที่ดิน ในเขตนิคมสร้างตนเอง สำหรับสมาชิกนิคม ไม่สามารถซื้อขาย หรือให้เช่าได้ แต่สามารถ
เปลี่ยนเป็นเอกสารแบบ นส. ๓ ก ได้ในอนาคต

สามารถอยู่รอดได้ในผืนดินอีสาน นอกจากนี้ ผู้เขียนยังมีโอกาส ได้ถามลูกชายของพ่อจอมที่ชื่อสุทัย ถึงเหตุผลในการไปหางานทำในชนบท โดยในช่วงแรกสุทัยก็ตอบไปว่าต้องการไปหาเงินเลี้ยงครอบครัว ต่อมาก็ได้คุยเรื่องทั่วไปกับสุทัยอีกหลายครั้งพบเหตุผลอื่นๆ ได้แก่ อยากไปเห็นกรุงเทพ อยากเป็นอิสระ นอกจากนี้ การอยู่แต่ในบ้านก็น่าเบื่อ งานในไร่ก็ไม่ได้มีมากทุกเดือน และการอยู่กับพ่อแม่ก็ดูเหมือนเด็กที่ไม่รู้จักโต จากข้อมูลตรงนี้แสดงให้เห็นว่าการออกไปขายแรงงานของหนุ่มสาว ไม่ได้หวังไปเพื่อหารายได้อย่างเดียว แต่ยังหวัง ไปเปิดหู เปิดตา และไปเที่ยวด้วย ซึ่งข้อมูลนี้ สอดคล้องกับการศึกษาที่ผ่านมา(Vichit-Vadakan 1983)

จากข้อมูลทั้งหมด ในกรณีของครอบครัวพ่อจอม พอจะสรุปได้ว่า ครอบครัวพ่อจอมที่มีวิธีการผลิตเพื่อขาย จากการทำไร่มันสำปะหลัง และ เลี้ยงวัวควายเพื่อขายนั้น ทำให้ครอบครัวมีรายได้พอที่จะเลี้ยงตัวเองและครอบครัวให้อยู่รอดได้ โดยมีการใช้แรงงานครอบครัวเป็นหลัก ไม่มีการกู้เงินมาลงทุนทางการเกษตร แต่จะใช้เงินออมของครอบครัวและเงินที่ลูกส่งมาให้ในการลงทุนทำการเกษตร หรือเอาไว้สร้างบ้าน โดยมีรายรับของครอบครัวมากกว่า ๘๐๐๐๐ บาทต่อปี ตามที่ยศ สันตสมบัติ ได้แบ่งระดับรายได้ชาวนา พบว่ารายได้ครอบครัวพ่อจอม อยู่ในชั้น Well to Do ในบางปีที่มันสำปะหลังมีราคาสูง ครอบครัวพ่อใจ จะมีรายได้มากกว่า ๑๒๐๐๐๐ บาท ซึ่งถือว่าเป็นชั้น Rich หรือเป็นชาวนารวยแล้ว (ยศ 2546)

จากข้อมูลจากการสอบถามพ่อจอม แม่ม้อยและบัญชีกองทุนเงินล้านพบว่าครอบครัวพ่อจอมมี หนี้สินประมาณ ๔๐๐๐๐ บาท ซึ่งเกิดจากว่ามีเงินล้านเข้ามา ประธานกลุ่มต้องการให้ชาวบ้านนำไปให้หมด โดยคิดดอกเบี้ยเพียงร้อยละ ๖ ต่อปีเท่านั้น สำหรับทรัพย์สินสุทธิ²⁰ ทั้งหมดของพ่อจอมนั้น ได้แก่ ที่ดินบ้าน เงินหุ้นออมทรัพย์ รถไถ มอเตอร์ไซด์แล้ว และวัวควาย คิดเป็นมูลค่ารวมได้ประมาณ ๑ ล้านบาท แต่อย่างไรก็ตามหากจะเทียบรายได้ต่อครอบครัวของพ่อจอม ต่อค่าเฉลี่ยของรายได้คนในประเทศคือปีละ 120,000 บาทนั้น ก็ยังพบว่าครอบครัวพ่อจอมมีรายได้ต่ำกว่าค่าเฉลี่ยของคนในประเทศอยู่ดี โดยที่ครอบครัวพ่อจอมมีจำนวนสมาชิกถึง 8 คน ซึ่งถือว่าเป็นครอบครัวขนาดใหญ่ ดังนั้นจึงอาจทำได้อีกทางหนึ่งว่าครอบครัวพ่อจอมนั้นมีรายได้ต่ำ เมื่อเทียบกับคนไทยทั่วไปถึงแม้ว่าจะเป็นชาวนารวยก็ตาม

²⁰ สินทรัพย์สุทธิ คือมูลค่าสินทรัพย์รวม หักด้วยหนี้สิน

คนแกร่งทรงหน

พ่อเพชร ปัจจุบันอายุ ๕๐ ปี ชายวัยกลางคนผิวดำแดง รูปร่างกำยำ ย้ายมาอยู่บ้านพระพุทธรบาท พ.ศ.๒๕๑๓ หลังจากพวกไทปีเหล่อ ย้ายออกจากบ้านพระพุทธรบาท พ่อเพชรกับภรรยา นั้นมาจากบ้านศรีสุข มาซื้อที่ดินต่อจาก ชาวบ้านอำเภอลำสนธิ ในตอนแรก พ่อเพชรได้ทำนา เป็นอาชีพหลัก แต่ได้ผลผลิตไม่ค่อยดีเพราะบ้านพระพุทธรบาทมีฝนตกน้อย ทำให้ข้าวไม่งาม บางปีแล้งจัดข้าวก็ตายหมด พยายาม ทำนาอยู่หลายปีก็ได้ข้าวไม่พอกิน ราวๆ ปี พ.ศ.๒๕๑๗ ได้ทดลองทำไร่มันจำนวน ๕ ไร่ ก็ได้ผลดี เลยทำมันสำปะหลังเรื่อยมา พ่อเพชร มีลูกชายสองคน ซึ่งก็ช่วยครอบครัวทำไร่นานมาตลอด จนลูกชายคนโตอายุ ๒๐ ปีจึงออกไปหางานทำในกรุงเทพฯ เป็นคนงานก่อสร้าง ได้ไม่นานก็เกิดอุบัติเหตุ ตกนั่งร้านตายอยู่กรุงเทพฯ ตอนนี้ จึงเหลือลูกชายคนเล็ก คนเดียวที่อยู่ช่วยงานครอบครัว ลูกชายคนเล็กมีชื่อ กวาง ปัจจุบันอายุ ๒๕ ปี ปัจจุบันพ่อเพชร มีที่ดิน ๒๕ ไร่ ปลูกมันสำปะหลัง ๒๐ ไร่ ที่เหลือขุดสระไว้ ๒ บ่อ มีวัวแปดตัว พื้นที่ที่เหลือปลูกผักสวนครัว โดยปลูกพริกเป็นรายได้เสริม ปัจจุบันพ่อเพชร มีเงินเก็บอยู่ ๓๐๐๐๐ บาท และไม่มีหนี้สินเลย มีรถกระบะ และรถมอเตอร์ไซด์อย่างละคัน

รายได้ของครอบครัวพ่อเพชรมาจากการจำหน่ายมันสำปะหลังและวัวเป็นหลักแต่ช่วงนี้วัวราคาลงเลยไม่ได้ขายวัว แต่ก็พออยู่ได้เพราะมันสำปะหลังราคาดี รายได้อื่นๆ ของครอบครัวพ่อเพชร น่าจะมาจากการเผาถ่านขายเพราะในบ้านพ่อเพชรมีเตาเผาถ่านอยู่สองเตา สมัยก่อนราวๆ ปีพ.ศ.๒๕๒๐ นั้นพ่อเพชร ปลูกมันสำปะหลังมาก บางปีปลูกเป็นร้อยไร่ เคยได้กำไรเป็นแสน จนได้ที่ดินเพิ่มอีกหลายแปลง แต่ช่วงปี พ.ศ.๒๕๒๖ ถึง ๒๕๒๙ มันสำปะหลัง ราคตกต่ำ ชาตทุนจนแทบหมดตัว ทำให้ช่วงนั้น พ่อเพชร ต้องขายที่ดิน ไปหลายแปลงเพื่อใช้หนี้จากการทำมันสำปะหลังขาดทุนหลายปีติดกัน ช่วงนั้นเลยเลิกทำไร่มันสำปะหลังไปเกือบสามปี แต่ ต่อมาราคามันสำปะหลังดีขึ้นมาก ทำให้พ่อเพชรหันมาปลูกมันสำปะหลังอีกครั้ง และได้กำไรงาม เลยปลูกมันสำปะหลังเป็นอาชีพหลักตั้งแต่นั้นเป็นต่อมา โดยสิ่งที่พ่อเพชร ได้ปรับเปลี่ยนเทคนิคในการทำไร่มันสำปะหลังได้แก่ การปลูกที่ละแปลง ปลูกห่างกัน ๓ เดือน มีการใส่ขี้วัวลงไปมากๆ ช่วงที่ต้นมันปลูกติดแล้ว ไม่จ้างรถไถ ที่ จะทำเอง แรกๆ ก็ใช้ควายไถ ต่อมาเมื่อมีเงิน ก็ซื้อ รถไถนาเดินตาม หากไม่แน่ใจว่าราคามันจะดี จะไม่ใส่ปุ๋ยเคมี เลือกพันธุ์มันสำปะหลัง ที่ให้น้ำหนักต่อไร่สูง โดยไม่ได้เน้นที่เปอร์เซ็นต์แป้ง เน้นพันธุ์ที่ปลูกง่ายและทนแล้ง ซึ่งก็คือพันธุ์เกษตร และพันธุ์อีสร้อย

ช่วงปี พ.ศ.๒๕๔๐ มีโครงการส่งเสริมให้ชาวบ้านเลี้ยงวัว^{๒๑} พ่อเพชร จึงลงทุนเลี้ยงวัว เริ่มจากเลี้ยงตัวเดียวก่อนในปีแรก แล้วค่อยๆ เพิ่มจำนวนจนมีวัวมากถึง ๘ ตัวในปัจจุบัน รายได้ในการขายวัวแต่ปีจะตกปีละประมาณ ๑๐๐๐๐ ถึง ๒๕๐๐๐ บาท รายได้ส่วนนี้ พ่อเพชรบอกว่า จะเก็บไว้ใช้ยามฉุกเฉิน การเลี้ยงวัวของพ่อเพชร นั้นจะ ใช้ไล่ต้อนให้ไปกินหญ้า ตามที่สาธารณะ หรือที่ดินที่ปล่อยทิ้งไว้ บางครั้งก็ต้อนวัวไปหาหญ้ากินอยู่บนภู

^{๒๑} เป็นการซื้อวัวควายให้ชาวบ้านเลี้ยง และต้องคืนลูกวัวควาย ให้อย่างน้อย ๑ ตัวภายในสองปี

ช่วงหน้าแล้ง ไม่มีหญ้าจะซื้อฟางข้าวมาให้วัวกิน พ่อเพชรบอกว่า การเลี้ยงวัวไม่ต้องลงทุนมาก ไม่มีขาดทุน ถ้าวัวไม่ป่วยตาย หากมีเงินเก็บมากกว่านี้ อยากจะได้ที่ดินอีกสักแปลง เอาไปปลูกหญ้า กับทำไร่มันสำปะหลังเพิ่ม พ่อเพชรบอกว่า สมัยก่อนหวังรวยมากไปหน่อย ปลูกมันสำปะหลังเยอะเกินไปกำลัง ทำให้ขาดทุน ไปเป็นแสนๆ เลยเสียที่ดินไปหลายแปลง ถ้าตอนนั้นไม่โลภตอนนี้ก็สบายไปแล้ว ผู้เขียน สอบถามเพิ่มเติมว่า เคยขาดทุนเกือบหมดตัว ทำไม่ยังกลับไปปลูกมันสำปะหลังอีก พ่อเพชรตอบว่า ถ้าไม่ปลูกมัน จะไปทำอะไรกิน เรามันจน มันนี่ลงทุนน้อย ดินไม่ดี ฝนไม่ดีก็ปลูกได้

จากกรณีพ่อเพชร ผู้ที่เคยขาดทุนเพราะปลูกพืชพาณิชย์ ได้มีการปรับตัวโดยไม่ปลูกมันสำปะหลังเกินไปกำลัง ปลูกน้อยๆ พอที่ครอบครัวจะทำเองไหว และเลิกใช้ปุ๋ยเคมี และมีการใช้ปุ๋ยชีวภาพ ใส่ไร่มันสำปะหลังแทนปุ๋ยเคมี นอกจากนี้ พ่อเพชรยังบอกว่าบางครั้งปลูกมันติดๆ กันหลายปี ดินก็จะจืด บางปีก็ต้องมีพักดินบ้าง หากปีนั้นพักดินพ่อเพชรก็จะขายวัวมากหน่อย และเข้าป่าไปหาของป่าบอยขึ้น หรืออาจไปรับจ้างนอกหมู่บ้านเพิ่มเติม ก็พอทำให้อยู่ได้ ไม่ลำบากมาก

การทำไร่มันของเกษตรกรรายย่อย กับเกษตรกรที่มีฐานะดีนั้นแตกต่างกันมาก ส่วนที่ต่างกันมากที่สุด คือเรื่องของการจ้างแรงงาน และการจ้างรถไถ เกษตรกรที่มีฐานะดี จะเน้นใช้รถไถขนาดใหญ่ในการปรับพื้นที่ และจ้างตายหญ้า จ้างใส่ปุ๋ย จ้างกุมัน ซื้อปุ๋ยเคมี ทำให้มีต้นทุนสูงกว่า เกษตรกรรายย่อยมาก แต่อย่างไรก็ตามในบ้านพระพุทธรบาทไม่พบว่ามีเกษตรกรที่มีฐานะดี จะทำไร่มันสำปะหลังติดต่อกันเกินสามปีสักรายเดียว อาจเป็นผลเนื่องมาจากในความเห็นของเกษตรกรส่วนใหญ่²² นั้น ให้ความเห็นตรงกันว่าผลตอบแทนจากการทำไร่มันสำปะหลังมักจะลดลง หากปลูกติดต่อกันหลายปี ผลผลิตตกต่ำ เนื่องจากดินเริ่มเสื่อมคุณภาพนั่นเอง

ผู้เขียนเคยสอบถามในวงสุรว่านายกวางรู้สึกยังไง กับการเป็นชาวไร่ ชาวนา ไม่อยากไปทำงานในกรุงเทพฯ บ้างหรือ นายกวางบอกว่า อยากไปกรุงเทพฯ มากๆ แต่แม่ไม่ให้ไป อีกอย่างไปกรุงเทพฯ ก็ไม่รู้จะไปทำอะไรกิน ทำเป็นแค่ทำไร่มันสำปะหลังกับเลี้ยงวัว เป็นชาวไร่ ชาวนาก็ดี สบายไม่เป็นข้าใคร เงินทองก็พอมีใช้ แต่อยากลองลงไปกรุงเทพฯ เพราะอยากไปเที่ยวที่อื่นดูบ้าง อยู่บ้านมานานตั้งแต่เกิด มันเบื่่อๆ แต่คิดดูอีกที่ไม่ไป กรุงเทพฯ ดีกว่า เพราะเห็นเพื่อนไปก็ไม่เห็นได้ดีอะไร หลายคนไม่มีเงินเหลือกับมาบ้านด้วยซ้ำ แต่ถ้าพวกผู้สาวจะมีเงินเหลือเก็บมาบ้าง เพราะพวกผู้สาวจะประหยัดกว่า จึงมีเงินเหลือเก็บบ้าง แต่ถ้าเป็นผู้สาวไป ได้เงินมาก็กินเที่ยวหมด ผู้เขียนเลยสอบถามต่อเกี่ยวกับความรู้ที่นายกวางได้จากการทำไร่มัน ก็พบว่านาย กวางมีความรู้ในการเลือกช่วงปลูกมันสำปะหลัง และเลือกช่วงกุมันได้อย่างถูกต้องว่า ช่วงไหนมันจะมีแบ่งมาก แบ่งน้อยได้อย่างแม่นยำ

²² สัมภาษณ์เกษตรกร ๙ ใน ๑๐ ราย เห็นตรงกันว่า ปลูกมันสำปะหลังนานๆ ทำให้ผลผลิตลดลง

แต่ความรู้เรื่องการปรับปรุงดินของเกษตรกรมีน้อยมาก รู้แต่เพียงการใส่ปุ๋ยคอกเท่านั้นที่จะทำให้ได้ดินดี แต่นายกวางตั้งข้อสังเกตว่า หากปล่อยให้ดินว่างโดนแดดนานๆ แล้วดินจะเสีย ต้องมีต้นไม้มากำบังดินจึงไม่เสีย จากการสังเกตของผู้เขียนไม่พบว่าชาวบ้านจะใช้ปุ๋ยจากพืช ฟางข้าว ปูนขาว หรือน้ำหมักชีวภาพ²³ ในการปรับปรุงดินเลย ชาวบ้านทุกรายคิดว่าดินไม่ดี ปรับปรุงอย่างไรก็ไม่ดีขึ้นมาได้ ดังนั้น หากเลือกได้ เกษตรกรจะเลือกพื้นที่ดอนที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง ซึ่งจะทำให้ผลผลิตต่อไร่สูงตามไปด้วย

นอกจากนี้ หากฝนแล้งเกษตรกร ก็ไม่มีทางเลือก หรือทางแก้ ในการจัดการปัญหาถ้าปีไหน ฝนแล้ง ต้นมันสำปะหลังที่ปลูกไว้ ก็อาจจะตายยกไร่ หรือหากไม่ตายยกไร่ผลผลิตมันก็จะได้น้อยมาก เกษตรกรมักจะมีการปลูกซ่อมทดแทนมันสำปะหลังที่ตายไป

แต่อย่างไรก็ตาม เกษตรกรรายย่อยที่ปลูกไร่มันสำปะหลัง ก็ไม่ได้หายไปไหน เป็นที่น่าสังเกต ยังคงอยู่ในชุมชนชนบทมาอย่างต่อเนื่อง ว่าเกษตรกรที่มีฐานะดี หรือนายทุนท้องถิ่น มักจะทำไร่อ้อย หรือทำสวนยางพารามากกว่า การปลูกมันสำปะหลัง เนื่องจากกำไรจากอ้อยจะมากกว่าทำไร่มันสำปะหลังนั่นเอง ในมุมมองของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังมีความเห็นตรงกันว่า การปลูกอ้อยต้องใช้เงินการลงทุนสูงกว่า แต่ที่ได้กำไรมาก เนื่องจากหากได้โควตา การขายอ้อยจากโรงงานน้ำตาลมาเป็นกำไรอีกต่อหนึ่งนั่นเอง

จากข้อมูลของสองครอบครัวพบว่าเกษตรกร ทั้งสองครอบครัวมีรายได้หลักจากการทำการเกษตร ครอบครัวละประมาณหนึ่งแสนบาทต่อปี โดยมีรายได้จากการปลูกมันสำปะหลังและเลี้ยงวัวเป็นหลัก ซึ่งปัจจัยที่สำคัญในการทำไร่มันสำปะหลัง ในมุมมองของเกษตรกรก็คือที่ดิน และแรงงาน ซึ่งพอจะหาได้ โดยการเช่าที่ดินรกร้างของพวกนายทุน และใช้การลงขันออกแรง แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก หลักเสี่ยงการทำไร่มันสำปะหลังที่ต้องลงทุนสูง ประกอบกับหลายปีที่ผ่านมา มันสำปะหลังราคาค่อนข้างดี ทำให้เกษตรกรสามารถทำกำไรจากการทำไร่มันสำปะหลังได้ดีพอสมควร นอกจากนี้ ในมุมมองของเกษตรกร ให้ความเห็นว่า รายได้จากการหาของป่า การเผาถ่าน การรับจ้าง ก็ถือว่าเป็นรายได้ที่สำคัญไม่น้อย แต่คิดเป็นตัวเงินได้ยาก เนื่องจากมีรายได้ไม่แน่นอน สม่ำเสมอ แต่ก็ยังมีความสำคัญมากกว่าเงินจากการขายแรงงานในต่างจังหวัดมาก จะเห็นว่าครอบครัวของพ่อจอมและพ่อเพชร นั้นมี ที่ดินมากพอและมีรายได้จากการเกษตรมาก ทำให้ ความจำเป็นในการขายแรงงานของครอบครัวมีน้อยลง ซึ่งข้อมูลนี้จะต่างจากเกษตรกรที่มีที่ดินน้อยหรือมีลูกมาก เช่นครอบครัวของพ่อสำลี มีที่ดินแค่ 15 ไร่ แต่มีลูกมากถึง 7 คน ที่ดินไม่มากพอจะแบ่งให้ลูกทุกคนทำการเกษตร ทำให้ รายได้จากการขายแรงงานของลูกในต่างจังหวัด มีความสำคัญมากในการทำให้ครอบครัวอยู่รอดได้

23 น้ำหมักชีวภาพ ทำจากกากน้ำตาลผสมเศษอาหารในครัวเรือน

นอกจากนี้ ยังมีเกษตรกรอีกหลายครอบครัว ที่มีรายได้ไม่น้อยจากการทำไร่มันสำปะหลัง เลี้ยงวัว และหาของป่าขาย ได้แก่ ครอบครัวของพ่อเหรียญ พ่อสมบูรณ์ แม่จอน และพ่อแก้ว ซึ่งมีรายได้หลักของครอบครัว จากการทำการเกษตร ปีลเปลือกแสบบาท และมีรายได้เสริมจากการรับจ้างและหาของป่าเป็นรายได้รอง โดยผู้เขียนเองในช่วงแรกไปเก็บข้อมูลในฐานะนักวิจัย พบว่าชาวบ้านทุกคนก็จนพอๆ กันหมด แต่เมื่ออยู่หมู่บ้านนานหลายเดือน โดยอยู่ในฐานะสมาชิกคนหนึ่งของหมู่บ้าน กลับเริ่มพบว่า มีเกษตรกรหลายครอบครัว มีรายได้ดี จากการทำเกษตร หลายครอบครัวมีเงินออมและทรัพย์สิน มากกว่าข้าราชการบางคนด้วยซ้ำ แต่ก็มีเกษตรกรไม่น้อยหลายครอบครัวที่มีรายได้ต่ำแต่มีหนี้สินมาก ในส่วนนี้พ่อจอนและแม่จอน ให้คำอธิบายว่า คิดว่าผมเป็นคนของโรงพยาบาล หากเห็นเกษตรกร หรือชาวบ้าน เดือดร้อน ยากจน อาจมีโครงการช่วยเหลือ หรือ เงินสนับสนุน จึงไม่กล้าบอกความจริง ในเวลาต่อมา แน่ใจ ว่าข้าพเจ้าจะเข้ามาอยู่เป็นเพื่อนบ้านกับ พวกเขา จริงๆ จึงกล้าบอกถึง รายได้และฐานะทางเศรษฐกิจของตนเองและครอบครัวมากขึ้นเรื่อยๆ แต่ที่เป็นเรื่องแปลกเกษตรกรก็คือ ทุกคนคิดว่าตนเองยากจนและลำบากมาก ²⁴

สิ่งที่ผู้เขียนอยากจะนำเสนออีกคือมีเกษตรกรที่ทำการเกษตรเพื่อการค้าบางราย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีรายได้ดี มีเงินออมมาก จากการทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ มาหลายสิบปี ถึงแม้ว่าจะเป็น การผลิตด้วยแรงงานในครัวเรือนก็ตาม เกษตรกรก็ยังมีพื้นที่ให้ยึดติดต่อผู้ได้อยู่ในระบอบทุนนิยม โดยเฉพาะเกษตรกรที่มีที่ดินมากกว่า ๒๐ ไร่ และยังมีแรงงานภายในครอบครัวอย่างเพียงพอ อาจมีรายได้ที่เพียงพอจะเลี้ยงครอบครัว มีทรัพย์สินสุทธิ และมีเงินออม มีมูลค่ารวมมากกว่าหนึ่งล้านบาทได้ ซึ่งความเป็นห่วง ของ นักวิจัยในโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ที่ว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภาคที่น่าเป็นห่วงที่สุด เพราะชุมชนดำรงอยู่ด้วยรายได้ระดับต่ำ มีการกระจายผลผลิตทางการเกษตรน้อย ใช้วิธีทำลายป่า เพื่อปลูกพืชพาณิชย์มักไม่ยั่งยืน ใช้วิธีส่งออกแรงงานไปขายเมืองไกล แทนที่แรงงานเหล่านั้นจะได้พัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค” ความเป็นห่วงของนักวิจัยในโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย อาจได้บรรเทาลงเนื่องจากมีเกษตรกรธรรมดา หลายครอบครัวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถปรับตัวให้ครอบครัวอยู่รอดได้ โดยมีรายได้ในระดับกลางหรือระดับสูง และบางครอบครัวอาจไม่จำเป็นต้องพึ่งพาการส่งออกแรงงานไปขายเมืองไกลอีกด้วย

²⁴ ข้อมูลจากเกษตรกร ชาวไร่มันสำปะหลัง ๑๐ ครอบครัว

พี่สาวที่แสนดี

แม่จอน อายุ ๕๐ ปี หญิงวัยกลางคน รูปร่างท้วมๆ แววดาสดใสและอ่อนโยน เดินขาลากไป เนื่องจากเจ็บขามาก แต่ก็ยังไม่ยอมแพ้ เข้าไปลุยทำงานในไร่กับน้องๆ แทบทุกวัน บางครั้งเดินไม่ไหว แต่ก็คลานไปทำไร่ ได้ซื้อเกษตรกร ไร่มันตัวจริง ครอบครัแม่จอนทำไร่มันสำปะหลัง มานานกว่า ๒๐ ปีแล้ว แม่จอนแต่เดิมเป็นคนบ้านนาคำ ในอดีตทำงานเป็นสาวโรงงานอยู่นานกว่า ๑๐ ปี ที่จังหวัดนครราชสีมา เป็นโรงงานทอกระสอบ และทำพรม ซึ่งเป็นบริษัท มีขนาดใหญ่ ทำงานจนได้เป็น หัวหน้า QC คอยควบคุมคุณภาพชิ้นงาน ในทีมที่มีคนงานในกะมากกว่า ๕๐ คน อยู่ในการดูแลของแม่จอน แม่จอนเล่าว่าเมื่อก่อนทำงานขยันมาก แต่ละปี มีวันที่ไม่ทำงานอยู่ไม่เกิน ๗ วัน เพราะงานโรงงานต้องทำงานได้ตามเป้า หากทำยอดได้เกินเป้าจะเป็นเงิน ทั้งหมด บางวันมีรายได้สูง ถึงพันบาทเลยก็มีบ่อยๆ ทำงานอยู่เกือบ ๒๐ ปี มีเงินสร้างบ้าน ซื้อที่ดินกว่า ๓๐ ไร่ ซื้อวัว ซื้อควาย ให้น้องๆ ได้ทำอยู่ทำกิน จนต่อมามีคนญี่ปุ่นมาซื้อกิจการของบริษัทไป มาใช้ระบบหมุนเวียนงาน สลับหน้าที่กัน ในคนงานฝ่ายต่างๆ ทำให้แม่จอนทำงานด้วยความยากลำบาก ประกอบกับ ได้สิ่งที่ต้องการในชีวิตครบถ้วนแล้ว ไม่ว่าจะเป็นบ้าน ที่ดิน วัวควาย และเงินเก็บก้อนใหญ่ จึงตัดสินใจลาออกจากงานมาอยู่กับน้องๆ ที่บ้านพระพุทธรบาทเกือบสิบปีแล้ว

โดยยึดอาชีพ ทำไร่มันสำปะหลัง เลี้ยงวัว ควายเรื่อยมา และมีการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคในพื้นที่ ๓ ไร่อีกด้วย โดยการปลูกข้าว²⁵ ในพื้นที่ลุ่มที่พอมีน้ำขังที่พอมีอยู่ โดยปลูกข้าวแบบนาดำ ซึ่ง ข้าว ๓ ไร่ ยังไม่พอจะเลี้ยง สมาชิกครอบครัวทั้งหมด ในครอบครัแม่จอน ดูแลน้องสามคน และดูแลหลานๆ ด้วย ทำให้บทบาทของแม่จอนซึ่งเป็นสาวโสด ทำหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัวไปโดยปริยาย โดยน้องๆ ของแม่จอนและหลานๆ นั้นจะเรียกแม่จอนว่ายาย เพราะแม่จอนมีหน้าที่เลี้ยงและดูแลน้องมาตั้งแต่สมัยสาวรุ่นๆ แล้ว

ครอบครัแม่จอน ก็จะเหมือนครอบครัชาวไร่มันสำปะหลัง ส่วนใหญ่ที่จะเป็นสมาชิกกลุ่มเกษตรต้นแบบของโรงพยาบาลอุบลรัตน์ จะมีการขุดสระ เลี้ยงปลา ปลูกผักสวนครัว ปลูกกล้วย ผลไม้ ไว้บริโภคไว้ในครัเรือน อย่างชัดเจน โดยเกษตรกร จะกันพื้นที่ไว้ส่วนนี้ไว้ประมาณ ๓ ถึง ๕ ไร่ โดยพื้นที่บางส่วนจะเป็นบ้านและคอกวัวด้วย ทำให้รายจ่ายครอบครัลดลง แม่จอนบอกว่า “พวกผัก ผลไม้ ปลา เบ็ด ไก่ เขาบ่ต้องซื้อ” ให้เสียเงินซื้อๆ ทำให้ครอบครัแม่จอน ที่มีสมาชิกกว่า ๘ คนอยู่ได้อย่างสบาย โดยมีแหล่งรายได้ที่สำคัญ คือ การทำไร่มันสำปะหลัง การขายวัว ควาย และการรับจ้างทำงานทั่วไปของน้องชายแม่จอน ที่มีชื่อว่าน้อย นั่นเอง สิ่งที่น่าสนใจในครอบครัแม่จอนก็คือ มีการนำข้าว วัว เห็ด และของป่า ไปแลกข้าว ในหมู่บ้านอื่น โดยจะเน้นแลกเปลี่ยนกันในหมู่พี่น้องและญาติสนิท ซึ่งลักษณะการแลกเปลี่ยนสินค้าแบบนี้ ก็พบในกรณีของพ่อจอมและพ่อเพชรด้วย แต่ไม่มีการแลกเปลี่ยนสินค้ามากมายเหมือนครอบครัแม่จอน

²⁵ ข้าวเหนียวพันธุ์พื้นเมือง ชนิดหนึ่งที่มีอายุเก็บเกี่ยวสั้นประมาณ ๓ เดือน

นอกจากนี้แม่จอน ยังได้เข้าไปช่วยเหลือดูแลพี่น้องที่เจ็บป่วยทุกคน โดยดูแลพี่สาวคนโต ที่ป่วยเป็นมะเร็งที่บ้านแล้ว น้องชายชื่อน้อย ที่แขนขาไม่ค่อยมีแรง การจัดการในครอบครัวของแม่จอน นั้น มีการแบ่งงานกันอย่างชัดเจน และมีการใช้ระบบเครือญาติ เข้ามาช่วยในการดำรงชีวิตอยู่หลายอย่าง ครอบครัวแม่จอน จะมีผู้ชายสามคนคือน้องชาย หลานชาย และน้องเขย โดยผู้ชายจะมีหน้าที่ทำงานไร่ที่เป็นงานหนัก เช่นงานขับรถไถ หรือการใช้ควายไถพรวนดินในไร่มันสำปะหลัง นอกจากนี้ ผู้ชายยังออกไปรับจ้างทำงานก่อสร้างหรือแปรรูปไม้ ในหมู่บ้านอีกด้วย ส่วนผู้หญิง จะทำงานในไร่หน้าที่ไม่หนักมาก และ ยังรับผิดชอบทำงานบ้านต่างๆ อีกด้วย

สรุปครอบครัวแม่จอน มีรายได้ดังนี้ รายได้จากการทำไร่มันสำปะหลังประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ บาท รายได้จากการขายวัวควายประมาณ ๔๐,๐๐๐ บาท รายได้จากการหาของป่า การรับจ้างทั่วไป ไม่แน่นอน แต่รวมแล้วประมาณ ๑๐,๐๐๐ บาท สำหรับทรัพย์สินที่เป็นที่ดิน ๓๐ ไร่ รถไถ วัวควาย เงินออมในธนาคาร มอเตอร์ไซด์ และบ้าน มีมูลค่ารวมมากกว่าหนึ่งล้านบาท โดยมีหนี้สินจากกองทุนเงินล้านอยู่ ๒๐,๐๐๐ บาท

ภาคสุดท้าย บทสรุปของการต่อสู้และปรับตัวของเกษตรกรรายย่อยอีสาน

ข้อมูลภาคสนามที่ได้จากการทำวิจัยเชิงคุณภาพ จากการเก็บข้อมูลผ่านชีวิตของเกษตรกรที่ปลูกมันสำปะหลัง ทั้งหมด ๑๐ ครอบครัวในบ้านพระพุทธรบาท ได้ข้อสรุปที่ตรงกันว่า เกษตรกร ทุกราย สามารถปรับตัวให้อยู่รอดได้ ผ่านการทำการเกษตรเชิงการค้า โดยการทำไร่มันสำปะหลัง และเลี้ยงวัวเพื่อเป็นรายได้หลักของครอบครัว นอกจากนี้ยังมีการหาของป่า และการรับจ้างทั่วไปเป็นรายได้เสริม โดยมี ๖ ครอบครัวที่มีรายได้มากกว่า ๘๐,๐๐๐ บาทต่อปี ๓ ครอบครัว ที่มีรายได้มากกว่า ๖๐,๐๐๐ บาท แต่ไม่เกิน ๘๐,๐๐๐ บาทต่อปี มีเพียงครอบครัวเดียวเท่านั้น ที่มีรายได้ต่ำกว่า ๖๐,๐๐๐ บาทต่อปี โดยใน ครอบครัวที่มีรายได้ต่อปีสูงกว่า ๘๐,๐๐๐ บาท นั้นมีทุกครอบครัวมีที่ดินมากกว่าครอบครัวละ ๒๐ ไร่ มีทรัพย์สินสุทธิไม่น้อยกว่าครอบครัวละ หนึ่งล้านบาท และมีแรงงานภาคเกษตรแบบเต็มเวลาอย่างน้อยครอบครัวละ ๓ คน อีกทั้งทุกครอบครัว จะมีญาติ หรือเพื่อนฝูง มากเพียงพอจะใช้วิธีลงแขก เอาแรงได้ ในการทำไร่มันสำปะหลังได้ สำหรับครอบครัวที่มีรายได้น้อยกว่า ๖๐,๐๐๐ บาทต่อปีนั้นมีที่ดินเพียงสองไร่ และมีแรงงานภาคเกษตรแบบเต็มเวลาเพียงแค คนเดียวเท่านั้น แต่อยู่ได้จากการเลี้ยงวัวขาย และมีการทำผักสวนครัว โดยมีรายได้ประมาณ ๕๐,๐๐๐ บาทต่อปี และ มีวัว ๑๒ ตัว

ข้อมูลจากครอบครัวฟอจอมและฟอเพชร แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเกษตรกรจำเป็นต้องทำการผลิตโดยการลดต้นทุนให้ได้มากที่สุด เนื่องจากเกษตรกรไม่มีเงินจะลงทุนมีการใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ไม่เน้นการใช้ปุ๋ยเคมีมากเนื่องจากคิดว่าไม่คุ้มและปุ๋ยเคมีมีราคาแพง และแทบไม่มีการใช้สารเคมีในการทำ ไร่มันสำปะหลังเลย ด้วยข้อจำกัดของเงินทุนนี้เอง ทำให้ เกษตรกรไม่กล้าใช้เงินลงทุนมาก ในการทำไร่มันสำปะหลัง ทำให้โอกาสขาดทุน ก็มีน้อยลงไปด้วยเช่นกัน ซึ่งข้อมูลตรงนี้ ต่างจากการศึกษาที่ผ่านมา ในกรณี ทำไร่มันสำปะหลัง แล้วขาดทุนในช่วงปี พ.ศ.๒๕๒๐ ถึง ๒๕๒๘ นั้น เกษตรกรต้องกู้เงินมาลงทุน มีการใช้ปุ๋ยเคมีมาก มีการจ้างรถไถ จ้างแรงงาน มีการทำไร่มันสำปะหลังในพื้นที่ขนาดใหญ่ ทำให้เมื่อมันสำปะหลังราคาตก เกษตรกรหลายครอบครัว จะขาดทุนและเป็นหนี้มาก เป็นผลให้เกิดแนวคิดเกษตรพึ่งตนเองในเวลาต่อมาในเกษตรกรบางกลุ่ม (ฉันทนา บรรพศิริโชติ และสุริชัย หวันแก้ว 2546) ซึ่งข้อมูลนี้พบว่ายังมีเกษตรกรในหมู่บ้านอื่นๆ มีการปลูกมันสำปะหลังที่ต้องมีการลงทุนมาก ใช้รถไถ มีการจ้างแรงงาน มีการใช้ปุ๋ยเคมีทำไร่มันสำปะหลัง ในพื้นที่ขนาดใหญ่ ทำให้ต้องใช้เงินลงทุนสูงมาก เนื่องจากผลผลิตต่อไร่ของมันสำปะหลังมักจะต่ำ คือไม่เกินไร่ละ 3 ตันดังนั้นหากมันสำปะหลังราคาตก จะทำให้เกษตรกรขาดทุนทันที

เป็นที่น่าสังเกตว่าประเพณีลงแขกออกแรงในหมู่บ้านก็ยังมีอยู่ จากการสอบถามผู้ใหญ่บ้านพบว่าชาวบ้านได้รวมกลุ่มเกษตรพึ่งตนเองกันขึ้นและมีข้อตกลงร่วมกัน ที่จะใช้การลงแขกออกแรงมาใช้ในการทำการเกษตรอีกครั้ง โดยเริ่มนำมาใช้จริงตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๔๒ แต่การลงแขกออกแรง ในหมู่เครือญาตินั้น ก็ยังมีอยู่ตลอดไม่เคยสิ้นสุดไปจากหมู่บ้าน ซึ่งต่างจากการลงแขก แบบที่มีการเลี้ยงข้าวยาปลาปิ้ง ให้กับเพื่อนบ้านที่มาช่วยทำไร่ทำนา การลงแขกแบบนี้ สิ้นสุดลง และถูกทดแทนด้วยการจ้างแรงงานรายวันแทนมานานแล้ว หากวิเคราะห์ฝั่งเครือญาติในบ้านพระพุทธรบาท นั้นพบว่าความสัมพันธ์ทางสายเลือด มีน้อยมาก เมื่อเทียบกับหมู่บ้านอื่นๆ แต่ทำไมการลงแขกเอาแรง จึงเกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน ในที่สุดผู้เขียนก็ได้คำตอบเมื่อ ได้จำเป็นต้องดูแลผู้ป่วยในอีก ๗ หมู่บ้าน ทำให้พบว่าญาติพี่น้องของชาวบ้านพระพุทธรบาท นั้นมีมากมาย แต่อยู่กันคนละหมู่บ้านเท่านั้นเอง โดยพบว่าจะอยู่ในบ้านแล้ว บ้านขาม บ้านนาคำ และบ้านทานตะวัน ซึ่ง การลงแขกเอาแรง และการช่วยเหลือกันในหมู่พี่น้องยังคงอยู่ ส่งผล ทำให้ชาวบ้านอยู่รอดได้ ผ่านการลงแขกเอาแรง การยืมข้าว การแลกข้าว การยืมควาย และอุปกรณ์ทางการเกษตรอื่นๆ ซึ่งถือว่าตรงกับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ที่ว่าความผูกพัน ของชุมชนในชนบทยังมีอยู่สูง มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในหมู่ญาติมิตร ทำให้การเปลี่ยนแปลงของสังคมอีสาน ไปสู่ระบอบทุนนิยม โดยมีการล่มสลายของสังคมชาวนา มีความหนีตัวสูงมาก (มณีมัย 2546)

ข้อมูลที่ได้จากพ่อจอม พ่อเพชร พ่อจะแสดงให้เห็นว่าเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ได้มีการปรับตัวและต่อสู้เพื่อให้ครอบครัวสามารถอยู่รอดได้ มีการใช้แรงงานของครอบครัวอย่างเต็มที่ ในช่วงที่ต้องการแรงงานเข้มข้น ลูกๆ บางคนจะลงมาจากกรุงเทพฯ เพื่อช่วยครอบครัวทำไร่ พ่อหมดฤดูเก็บเกี่ยวก็จะไปหางานทำในกรุงเทพฯ อีกครั้ง ในเกษตรกรทั้งสามครอบครัว มีการลงแขกออกแรงเพื่อที่จะได้ไม่จำเป็นต้องจ้างแรงงานนอกครอบครัว มีการแบ่งปลูกที่ละแปลงแทนที่จะปลูกมันสำปะหลังในครั้งเดียว พ่อจอมให้ความเห็นว่าการทยอยปลูกที่ละแปลง ทำให้ไม่ต้องใช้คนทำงานหลายคนเกินไป พ่อจะขอแรงจากลูกๆ และญาติมาช่วยกันได้ และเวลาเก็บเกี่ยวก็ทยอยเก็บผลผลิตได้ หากราคามันไม่ดี ก็ไม่ต้องรีบขายให้ขายแค่บางส่วนพ่อจะได้เงินมาใช้ หากมันสำปะหลังมีราคาดีมาก อาจจำเป็นต้องจ้างคนมาช่วยเก็บเกี่ยวผลผลิตและขายให้ได้เร็วที่สุด นอกจากนี้ครอบครัวเกษตรกรก็ได้ปรับตัวผ่าน การเลือกพันธุ์มันที่ใช้เพาะปลูก โดยเลือกพันธุ์ที่มีน้ำหนักมาก นั้นมีความสำคัญกว่าพันธุ์มันสำปะหลังที่มีเปอร์เซ็นต์แป้งดี จากประสบการณ์แล้วพบว่า การเลือกพันธุ์ต้องลองทดลองปลูกดู ถ้าพันธุ์ไหนทำเงินได้มาก จึงจะถือว่าคุ้มค่า พันธุ์มันที่ได้เงินมากจะมีลักษณะปลูกง่าย ง่าย²⁶ และน้ำหนักหัวมันมาก ซึ่งได้แก่พันธุ์อสร้อย พันธุ์เกษตร และพันธุ์ระยอง หรือถ้าหากเราจะมองในมุมกลับเราก็พบว่ามันสำปะหลังเอง เป็นพืชที่เหมาะสมกับการปลูกในประเทศไทยเนื่องจาก ทนแล้ง ปลูกได้แม้ดินไม่ดี ไม่ต้องการแรงงานมาก และไม่ต้องลงทุนสูงนัก นอกจากนี้หากมันสำปะหลังราคาไม่ดีเกษตรกรก็อาจรอต่อไปได้เมื่อราคาดีจึงค่อยขุดขาย หรือหากมีราคาดีมากเกษตรกรก็อาจเร่งขุดขายมันสำปะหลังก่อนกำหนดเวลา จึงนับได้ว่ามันสำปะหลังเป็นพืชที่มีความยืดหยุ่นสูงพอสมควร

จากการสำรวจข้อมูลของหมู่บ้านพระพุทธรบาท ทุกครอบครัว พบว่าในการที่คนหนุ่มสาวไปขายแรงงานในกรุงเทพฯ นั้น ส่วนใหญ่ไปเป็นแรงงานไร้ฝีมือ หรือเป็นแรงงานที่มีการศึกษาต่ำ คือส่วนมากจะมีระดับการศึกษาแค่ระดับมัธยมศึกษาตอนต้นเท่านั้น ดังนั้นโอกาสจะมีรายได้จากการทำงานมากๆ หรือมีเงินเหลือเก็บมากพอจะมาส่งเสีย จุนเจือครอบครัวทางบ้านจึงมีไม่มากนัก ลำพังแค่แรงงานอีสานจะเอาตัวรอดในเมืองใหญ่ ก็ลำบากแล้ว ดังนั้น ช่วงที่แรงงานชาวอีสาน จะมีเงินเหลือส่งเสียทางบ้านได้ ต้องเป็นช่วงก่อนที่จะมีลูก หรือมีครอบครัวหากมีลูกแล้ว ค่าใช้จ่ายจะเพิ่มขึ้นมากทันที จนไม่มีเงินเหลือจะส่งมาช่วยเหลือครอบครัว จากการพูดคุยกับเกษตรกรหลายครอบครัวพบตรงกันว่า เกษตรกรจะพยายามพูดชมเชยลูกตัวเองว่าขยันอย่างโน้น ทำงานดีๆ อย่างนี้ มีเงินเดือนสูงขนาดนั้น ซึ่งเวลาพ่อแม่พูดถึงลูกแววดาจะเป็นประกายหน้าตา มีรอยยิ้มที่มุมปาก เป็นความสุขของพ่อแม่ที่เห็นลูกได้ดี เกษตรกร ที่พ่อจะฟังพ่อดนเองได้หลายคน ไม่ยอมรับเงินจากลูกด้วยซ้ำเพราะกลัวลูกลำบากไม่มีเงินใช้ อย่างกรณีของพ่อจอมเองก็เคยมีครั้งหนึ่งที่ลูกสาวติดหนี้ คนอื่นหลายหมื่นบาท พ่อจอมก็ต้อง ลงกรุงเทพฯ เอาเงินของตนเองไปใช้หนี้แทน

²⁶ กล้วย แปลว่า ถอนหัวมันสำปะหลังออกจากกัน

ลูกสาวด้วยซ้ำไป ส่วนกรณีพ่อเพชร ช่วงที่ลูกชายคนโตไปทำงานในกรุงเทพฯ ก็ไม่เคยส่งเงินมาช่วยที่บ้านเลย เนื่องจาก ไปทำงานเป็นคนงานก่อสร้างทั่วไป ซึ่งมีค่าแรงต่ำ

จากการออกทำงานในชุมชนพบว่า ชาวบ้านใช้ลูกเป็นตัวแทนถึงความสำเร็จและภาคภูมิใจของคนในครอบครัว ลูกคนไหนทำงานหาเงินได้มาก หรือได้เป็นข้าราชการระดับสูง ก็จะมาพูดคุยอวดกัน จากข้อมูลจากชาวบ้านรายหนึ่ง²⁷ บางบ้านถึงขนาดลงทุนส่งเงินมาให้ลูกเพื่อเวลาที่กลับมาจากกรุงเทพฯ จะได้มีเงินซื้อข้าวของกับมาฝากทางบ้านเป็นที่เชิดหน้าชูตราของครอบครัว ทำให้ผู้เขียนสนใจประเด็นที่ว่า การที่ลูกของเกษตรกรไปทำงานในเมืองใหญ่ จะช่วยให้ฐานะครอบครัวดีขึ้นหรือไม่ ผู้เขียนได้ทำการเดินสำรวจทุกบ้านเพื่อเก็บข้อมูลเพิ่มเติม พบว่ามีนางมะลิเท่านั้นที่มีฐานะทางบ้านดีขึ้นจากการที่ลูกสาวได้สามีเป็นชาวต่างชาติ แต่บางครอบครัวในบ้านพระพุทธรบาท ที่มีที่ดินน้อย หรือไม่มีแรงงานในครอบครัว เงินจากการขายแรงงานมีความสำคัญมาก ในทางตรงกันข้าม เกษตรกรที่มีรายได้มาก ก็มักจะไม่ต้องการเงินจากลูกที่ขายแรงงาน อยากจะให้ลูกเก็บเงินไว้ใช้เอง แต่จะต้องการให้ลูกๆ กับบ้านมาอยู่ด้วยกันพร้อมหน้าพร้อมตามากกว่า

การปรับตัวของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ในระบบทุนนิยมของเกษตรกรชาวอีสานแห่งบ้านพระพุทธรบาท มีรูปแบบที่พอจะสรุปได้ตามวัตถุประสงค์ดังนี้

27 นายจ้าง อายุ 53 ปี เกษตรกรบ้านนาคำ

ประเด็นวิถีชีวิตและมุมมองของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง

๑. มุมมองเกษตรกรต่อการทำไร่มันสำปะหลัง มองว่ามันสำปะหลังเป็นพืชทางเลือกที่ปลอดภัยไม่เสี่ยงขาดทุน เนื่องจาก ปลูกง่าย ดินเลวกก็ปลูกได้ แล้งก็ปลูกได้ ไม่ต้องลงทุนมาก ได้กำไรแน่นอน แต่กำไรอาจไม่มากเท่าใดนัก เมื่อเทียบกับยางพารา ในมุมมองของผู้เขียนแล้ว ถือว่า มันสำปะหลัง เป็นยาสามัญประจำบ้าน ซึ่งก็คือปลอดภัย ถึงแม้ว่าจะไม่ได้มีคุณสมบัติพิเศษอะไรมากมาย ส่วนข้อเสียที่เกษตรกรส่วนใหญ่ มีความเห็นตรงกันก็คือ มันสำปะหลังทำให้ดินจืด

๒. ในการไปขายแรงงานของหนุ่มสาว ส่วนใหญ่ เป็นการตัดสินใจของหนุ่มสาวเป็นหลัก²⁸ ไม่ใช่เป็นการตัดสินใจของครอบครัว และหนุ่มสาวบางคนก็ไม่ได้คาดหวังว่า จะทำงานเพื่อให้ได้เงินกลับมาส่งเสียครอบครัว แต่เป็นการไปทำงานเพื่อเปิดหู เปิดตา หาประสบการณ์มากกว่า จะเป็นการขายแรงงานเพื่อส่งรายได้กลับมาเลี้ยงครอบครัวเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ ในมุมมอง ของคนหนุ่มสาวบางคน การอยู่กับพ่อแม่ไปตลอดชีวิต เป็นสัญลักษณ์ของความอ่อนแอ ไม่สามารถยืนบนขาตนเองได้²⁹

๓. ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ ในชุมชน มีส่วนช่วยให้เกษตรกร และครอบครัวอยู่รอดได้ ผ่านกิจกรรมที่หลากหลาย อาทิเช่น การลงแขก เอาแรง การแลกเปลี่ยนสินค้า การให้ที่พึ่งคนป่วย คนทุพพลภาพ และมีการให้ยืมเงิน ยืมข้าว และอุปกรณ์ทางการเกษตร โดยไม่คิดผลตอบแทน เป็นต้น

ประเด็นระบบเศรษฐกิจของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง

๑. ระบบเศรษฐกิจชุมชน ในหมู่บ้านพระพุทธรบาท มีความซับซ้อนและหลากหลายมากขึ้น มี ชาวบ้านหลายคนมีรายได้ดี เกษตรกรบางคนในหมู่บ้าน สามารถเปลี่ยนสถานะเป็นนายทุนท้องถิ่น แต่ก็ยังไม่ถึงภาคการผลิตเชิงพาณิชย์ เนื่องจากครอบครัวส่วนใหญ่จะมีที่ดินทำกินอย่างน้อย ๑๕ ไร่ เนื่องจากหมู่บ้านแห่งนี้ เป็นเขตนิคมสร้างตนเอง ทำให้เกือบทุกครอบครัวมีการทำการเกษตรอย่างต่อเนื่อง ประกอบกับการซื้อ ขายที่ดินของนิคมสร้างตนเอง กระทำได้ยากมาก ทำให้เกษตรกร ไม่สามารถขายที่ดิน ออกไปได้ง่ายนัก จึงทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงมีที่ทำกินเป็นของตัวเอง

²⁸ สอดถามจากทุกครอบครัวที่มีลูกอยู่ในวัยหนุ่มสาว โดยถามจากคนหนุ่มสาว โดยตรง ๙ ครอบครัว เป็นชาย ๕ คน หญิง ๔ คน สอดถามจากพ่อแม่ ๖ ครอบครัว ๑๔ ครอบครัวตอบว่า หนุ่มสาวเป็นคนตัดสินใจเอง ไม่เกี่ยวกับพ่อแม่ หนุ่มสาวทั้ง ๙ คนไม่คาดหวังว่า จะไปทำงานเพื่อให้ตนเองร่ำรวย หนุ่มสาว ๕ คนบอกว่าต้องการไปทำงานเพราะเบื่อกับที่จะอยู่บ้าน หรือต้องการเปิดหูเปิดตา

²⁹ สอดถามจากนายวิจิตร อายุ ๒๓ ปี นายคมสันต์ อายุ ๒๗ ปี

๒. ระบอบเศรษฐกิจชุมชน ในหมู่บ้านพระพุทธรบาทนั้น เกี่ยวข้องกับการไปหาของป่ามาก เช่นการไปเก็บเห็ด เก็บฝืน หาผลไม้ป่า หาไขมดแดง อาหารและสมุนไพรอื่นๆ จากในป่าเขตอุทยาน ซึ่งยังคงมีความอุดมสมบูรณ์อยู่พอสมควร ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เสริมและอาหารจากป่า อย่างไม่ขาดแคลนตลอดปี

๓. นายทุน หรือ นายจ้างในท้องถิ่น จะมีอยู่สองกลุ่มได้แก่ กลุ่มข้าราชการ และกลุ่มพ่อค้า โดยจะมีหน้าที่ จ้างงานในท้องถิ่น และบางคนก็เป็นที่ปรึกษาให้ชาวบ้าน โดยเฉพาะนายทุนที่เป็นข้าราชการ ชาวบ้านจะรักใคร่ นับถือมาก ส่วนนายทุน ที่เป็นพ่อค้า หากคนใดเห็นแก่ตัว หรือเอาเปรียบชาวบ้านมาก ชาวบ้านก็มักจะไม่นิยมนำของไปขายให้ พ่อค้าหลาย คนไม่สามารถอยู่ในหมู่บ้านได้

ประเด็นเรื่องการปรับตัวของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง

๑. เกษตรกร พยายาม ลดความเสี่ยงในการลงทุน ด้วยการใช้แรงงานในครอบครัว หรือใช้วิธีลงแขกเอาแรง ลดการใช้ปุ๋ยเคมี ซึ่งสามารถมองได้ สองแง่ก็คือเกษตรกรกลัวที่จะเสี่ยงขาดทุน เลยมีการพยายามลดต้นทุนในการผลิต ส่วนอีกมุมหนึ่งก็คือ เกษตรกรรายย่อย ไม่มีเงินทุนมากพอที่จะลงทุน จึงมีการปรับตัวให้สามารถ ดำรงวิถี การเกษตรเชิงพาณิชย์ได้โดยการควบคุมต้นทุนการผลิตให้ต่ำที่สุด

๒. เกษตรชาวไร่มันสำปะหลัง เพิ่มรายได้ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลัง ด้วยการเช่าที่ดินของนายทุน หรือเช่าที่ดินของเพื่อนบ้านที่มีพื้นที่ว่างอยู่ในการขยายพื้นที่ปลูกมันสำปะหลัง เลี้ยงวัวควาย และเก็บของป่าเป็นรายได้เสริม นอกจากนี้ ยังมีการรับจ้างทั่วไป จากเกษตรกรรายอื่น หรือจากนายทุนในหมู่บ้านใกล้เคียงอื่นๆ ทำให้เกษตรกรทุกครอบครัวมีรายได้หลายทาง ไม่พึ่งพาเฉพาะ รายได้จากการปลูกพืชพาณิชย์เพียงอย่างเดียว ทำให้ความเสี่ยงเรื่องความไม่แน่นอนของรายได้ลดลง และเป็นการจัดการปัญหาการว่างงานแฝงของภาคการเกษตรไปในตัว

๓. ปัจจัยด้านแรงงานเป็นสิ่งสำคัญ เนื่องจากหนุ่มสาวส่วนใหญ่ในหมู่บ้าน จะไปขายแรงงานในต่างจังหวัด ทำให้ในหมู่บ้านขาดแคลนแรงงาน จึงพบเห็นว่าการปรับตัวในการดำรงชีพของเกษตรกรหลากหลายรูปแบบ ได้แก่ การลงแขกเอาแรง การให้ลูกกลับมาช่วยทำไร่เป็นบางช่วงของแต่ละปี กาทยอยทำไร่ที่ละส่วน ไม่ทำรวดเดียวทั้งแปลง การขึ้นเวรเลี้ยงวัวของกลุ่มเลี้ยงโคในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นการใช้สายสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในชุมชน ให้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตอย่างเป็นรูปธรรม

๔. ชาวบ้านพระพุทธรบาท มีการรวมกลุ่มกัน ทำกิจกรรมหลายอย่างเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ได้แก่ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มออมวัว กลุ่มเกษตรต้นแบบ และกลุ่มแม่บ้าน มีการใช้พื้นที่สาธารณะของหมู่บ้าน มากปลูกยูคา เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายส่วนกลางของชุมชน

๕.หน่วยงานภายนอก ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานของรัฐหรือเอกชน ได้เข้ามาสนับสนุนช่วยเหลือชาวบ้านพระพุทธรบาทด้วยกิจกรรมที่หลากหลาย ได้แก่ การเลี้ยงวัว การฝึกอาชีพ การให้ทุนการศึกษา การขุดสระ การส่งเสริมการปลูกไม้ยืนต้น การส่งเสริมการปลูกผักสวนครัว ฯลฯ ซึ่งเกษตรกรคิดว่า มีส่วนช่วยให้ชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกรดีขึ้น

จากข้อมูลซึ่งแสดงถึงรายได้และสินทรัพย์ของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง ซึ่งได้แก่ ครอบครัวพ่อจอม พ่อเพชร แม่จอน พ่อเหรียญ พ่อสมบูรณ์ และพ่อแก้ว มีรายได้ต่อปีมากกว่า ๘๐,๐๐๐ บาท และสินทรัพย์สุทธิ เกินกว่า ๘๐๐,๐๐๐ บาทนั้น บ่งชี้อย่างชัดเจนว่า เกษตรกรชาวอีสานบางครอบครัว สามารถปรับตัวให้เข้ากับวิธีการผลิตเชิงการค้า ได้เป็นอย่างดี โดยมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ ที่ดิน แรงงาน ความชำนาญในการผลิต แหล่งรายได้หลายทาง และการควบคุมต้นทุนการผลิต ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของนักวิชาการบางคน (นิธิ 2531) ที่แสดงให้เห็นว่าเกษตรกร ที่ปลูกอ้อย หรือมันสำปะหลัง ประสบกับปัญหาขาดทุน เนื่องจากราคาผลผลิตตกต่ำ และมีต้นทุนการผลิตสูง โดยการศึกษาที่ผ่านมา จะให้ภาพของชาวบ้านที่ลงทุน กู้ยืมเงิน มาทำไร่พืชพาณิชย์ ในพื้นที่ขนาดใหญ่ มีการจ้างแรงงานมาก มีการลงทุนเรื่องปุ๋ยและสารเคมีมาก ส่งผลทำให้เกษตรกรขาดทุนอย่างหนัก หากราคาผลผลิตตกต่ำ (โกมาตร และคณะ 2547) ซึ่งการศึกษานั้น เป็นข้อมูลในการทำไร่ที่ต่อจากการทำไร่ปอ โดย ถือว่าเป็นยุค ๒๕ ปีแรก ของการปลูกพืชพาณิชย์ ในปัจจุบัน นี้เกษตรกร ได้ผ่านร้อน ผ่านหนาว ในการต่อสู้ผ่านการผลิต พืชเชิงการค้า มานานกว่า ๕๐ ปี เกษตรกร ต้องได้บทเรียน และเรียนรู้ในการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดบ้างพอสมควร หากไม่แล้วเกษตรกร คงไม่สามารถอยู่รอดได้ จนถึงทุกวันนี้ ในเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง หลายครอบครัว แห่ง บ้านพระพุทธรบาทเอง สามารถปรับตัวจนมีรายได้ และสินทรัพย์สุทธิ ที่อยู่ในระดับพ้นความยากจนไปแล้ว

เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลัง สามารถอยู่ได้ก็คือ ในช่วงปี พ.ศ.๒๕๔๔ ตลาดของมันสำปะหลัง ก็ได้ขยายตัวมากกว่าเท่าตัว เมื่อเทียบกับในอดีต เนื่องจากนโยบายการเปิดประเทศของจีน ทำให้แต่เดิม การส่งออกมันสำปะหลังที่เคยพึ่งพิงตลาดยุโรปเกือบทั้งหมด สามารถส่งออกไปยังประเทศจีนได้อีกทางหนึ่ง ซึ่งเป็นตลาดที่มีขนาดใหญ่มาก จึงส่งผลให้ราคามันสำปะหลังมีเสถียรภาพมากขึ้น ราคาผลผลิต และผลผลิตต่อไร่มีแนวโน้มสูงขึ้นตลอด มา ๕ ปีแล้ว อีกเหตุผลหนึ่งก็คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ ทางรัฐบาลมีการจัดตั้ง คณะกรรมการนโยบายและมาตรการช่วยเหลือเกษตรกร (คชก.) ขึ้น มีการแทรกแซงราคาและรับจำนำมันสำปะหลัง จึงทำให้เกษตรกร มีโอกาสทำรายได้จากการปลูกมันสำปะหลังเพิ่มขึ้น (สำนักส่งเสริมสินค้าเกษตร กรมการค้าภายใน 2550)

บทสรุปในเรื่องของการปรับตัวของเกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังก็คือ เกษตรกรสามารถปรับตัวด้วยการทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ โดยใช้วิธีการผลิตแบบครัวเรือนมาผลิตสินค้าทุนนิยมเพื่อขาย ซึ่งการศึกษานี้ใช้ มันสำปะหลังเป็นตัวแทนของพืชพาณิชย์ ในการทำความเข้าใจถึงการปรับตัวของเกษตรกรรายย่อยเพื่อความอยู่รอด ท่ามกลางกระแสเศรษฐกิจระบอบทุนนิยม ที่เกษตรกรไร้อำนาจต่อรอง ขาดเงินทุน และมีความเสี่ยงเปรียบอีกหลายด้าน ซึ่งการศึกษานี้ได้ทำทนายแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ที่เน้นการปลูกพืชเพื่อการยังชีพ ไม่เน้นทำการเกษตรเพื่อการค้า มีการทำเกษตรแบบผสมผสาน หรือวนเกษตร แต่เพียงอย่างเดียว และมีแนวโน้มจะต่อต้านพืชพาณิชย์อย่างชัดเจน นักวิชาการหลายคนอาจโต้แย้งถึงความเป็นไปได้ที่ว่า เกษตรกรรายย่อยในภาคอีสาน ที่ทำแค่ไร่มัน เลี้ยงวัวควาย ในผืนดินแห้งแล้งจะสามารถหลุดจากความยากจนได้ จากการศึกษาลายชั้นที่ผ่านมา แต่ถ้าจะเปรียบเทียบกับรายได้ของปราชญ์ชาวบ้าน (อนุสรณ์ 2548) หรือชาวเขาที่ทำวนเกษตร (ยศ 2546) บางรายที่มีรายได้มากกว่าปีละ ๔๐๐,๐๐๐ บาท การที่เกษตรกรรายย่อยในภาคอีสานหลายครอบครัว จะมีรายได้มากกว่าปีละ ๑๐๐,๐๐๐ บาทก็ไม่ใช่ว่าเรื่องแปลกอะไร

ดังนั้น คำถามการวิจัยในอนาคตแทนที่จะเน้นมองเห็นแต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนล้วนๆ การรื้อฟื้นอดีต วัฒนธรรมโบราณมาใช้ใหม่ในปัจจุบัน หรือ การล่มสลายของสังคมชาวนาในชนบท เราสามารถมองได้อีกทางหนึ่งว่าปัจจัยใดบ้างที่จะส่งผลให้เกษตรกรสามารถปรับตัวให้อยู่รอดได้ในการผลิตสินค้าการเกษตรเชิงพาณิชย์ ที่เป็นที่ยอมรับอยู่แล้ว ซึ่งได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย ผัก ผลไม้ ข้าว และการเลี้ยงสัตว์ โดยมีการผสมผสานแนวคิด การช่วยเหลือกันในกลุ่มชน การเรียนรู้ของชาวบ้าน การลดความเสี่ยงในการผลิต หรือแม้แต่มีการประดิษฐ์วัฒนธรรม หรือประเพณีขึ้นมาใหม่เพื่อรับใช้ชาวบ้านและชุมชน การใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการเพิ่มผลผลิต ก็เป็นแนวคิดที่น่าสนใจ ในอดีตได้มีการศึกษาชิ้นหนึ่ง (อคิน รพีพัฒน์ 2531) ที่แสดงให้เห็นว่าถ้าชุมชนได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนในการประกอบอาชีพ จนชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง ถึงแม้ว่าการสนับสนุนจะไม่ต่อเนื่องนานาน หลายๆ ปี ชาวบ้านก็ได้ประโยชน์ และสามารถพัฒนาอาชีพของตนเอง จนครอบครัวสามารถยืนหยัดอยู่ได้ในวิถีการผลิตเพื่อการค้า โดยจะต้องเลือกส่งเสริมอาชีพที่มีศักยภาพสูงและสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชน จึงจะทำให้การพัฒนาเกิดขึ้นอย่างยั่งยืนได้

นอกจากนี้ ในส่วนของการเพิ่มผลผลิต ด้วยการเรียนรู้ของชาวบ้าน และการช่วยเหลือจากภาครัฐ ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นที่ขาดไม่ได้ เป็นที่น่าเสียดาย ในชุมชนบ้านพระพุทธรบาทนั้น ยังไม่พบว่ามีภูมิปัญญาท้องถิ่น มาช่วยในการเพิ่มผลผลิตพืชพาณิชย์อย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม การใช้แนวคิดด้านเดียวอย่างสุดโต่ง ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดทุนนิยม ของคาร์ล มาร์ก หรือ แนวคิดแบบวัฒนธรรมชุมชน ก็อาจไม่ใช่ทางเลือกเดียว ในการใช้พัฒนาชนบท เนื่องจากทั้งระบอบทุนนิยม และวัฒนธรรมชุมชน ได้ฝังแน่น เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของประชาชนในชนบทอย่างแยกไม่ออกแล้ว ดังนั้น การผสมผสาน แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

และระบบทุนนิยม โดยเลือกปรับใช้ให้เหมาะสม ก็เป็นสิ่งที่น่าสนใจ ยกตัวอย่างในชุมชนชาวนานาโส ได้มีการปรับใช้ แนวคิดแบบทุนนิยม มาใช้พัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยให้ชุมชนรวมตัวกัน เพื่อจัดการการผลิตข้าว โดยมีโรงสีเป็นของตนเอง เพื่อที่จะมีอำนาจต่อรองมากขึ้น (พรเพ็ญ 2546)

บทสรุปของการศึกษาในครั้งนี้ สรุปได้ว่า เกษตรกรชาวไร่มันสำปะหลังในบ้านพระพุทธบาท สามารถปรับตัวจนครบถ้วน สามารถอยู่รอดได้ โดยที่มีรายได้เพียงพอแก่การดำรงชีพ และมีสิทธิประโยชน์ ที่มากพอจะพ้นจากเส้นของความยากจนได้ โดยมีปัจจัยสำคัญได้แก่ การมีที่ดินอย่างเพียงพอ การมีแรงงานเพียงพอ การมีเครือข่ายญาติมิตรเพียงพอ การมีแหล่งรายได้ที่หลากหลาย ความสามารถในการลดต้นทุนการผลิต การรวมกลุ่มเพื่อพึ่งพากันในชุมชน ความชำนาญในการผลิต และความช่วยเหลือจากภาครัฐและเอกชน

บรรณานุกรม

- Vichit-Vadakan, J. (1983) Small Towns and Regional Urban Centers: Reflections on Diverging Bangkok-Bangkok Migration. *Thai Journal of Development Administration*, 23, 79-99.
- กรมส่งเสริมการเกษตร (2527) การปลูกมันสำปะหลัง. โรงพิมพ์กรมส่งเสริมการเกษตร, กรุงเทพฯ.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ (2547) พลวัตสุขภาพกับการพึ่งตนเองภาคชนบท. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2548) แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา (2541) วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉันทนา บรรพศิริโชติ และสุริชัย หวันแก้ว (2546) ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเจริญ ในผู้ใหญ่วิบูลย์ กับการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองและพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน. จะเข้เกราะ: ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนป่าตะวันออก.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2531) การศึกษาเพื่อการฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน. ทิศทางหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน มูลนิธิหมู่บ้าน
- พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน (2546) เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนในกระแสนิยม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ประชาธิป กะทา (2548) ประชาสังคม กับวิถีการพึ่งตนเอง บนเครือข่ายเกษตรอินทรีย์อีสาน. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ
- มณีมัย ทองอยู่ (2546) การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน: กรณีชาวนาลุ่มน้ำพอง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ยศ สันตสมบัติ (2539) ท่าเกวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- ยศ สันตสมบัติ (2544) มนุษย์กับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ยศ สันตสมบัติ (2546) พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศไทยที่สาม. เชียงใหม่: บริษัท วิทอินดีไซด์ จำกัด.

สมคิด พรหมจ้อย สมบัติ พันธุวิเศษ สุทัศน์ กองทรัพย์และวิลาศ โพธิสาร (2546) เศรษฐกิจชุมชน
หมู่บ้านอีสานใต้ ความอยู่รอดของชุมชนท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ :
สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

สมภาพ มานะรังสรรค์ (2528) เศรษฐกิจชนบทไทย :วิธีการผลิตและการตลาดของภาค
เกษตรกรรมไทยปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
สำนักส่งเสริมสินค้าเกษตร กรมการค้าภายใน (2550) รายงานภาวะสินค้าที่มีนัยสำคัญ: มัน
สำปะหลัง. กรุงเทพฯ: กรมการค้าภายใน,

สุวิทย์ ธีรศาศวัต (2546) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

สุริยา สมุทคุปต์ พัฒนา กิติอาษา ศิลปกิจ ตั้ขันติกุล และจันทนา สุระพินิจ (2538) กรวด-หิน-
ดิน-ทราย: รัฐ ทุนนิยม และชาวนาในยุคโลกาภิวัตน์. นครราชสีมา: หอไทยศึกษา
นิทัศน์.

อดิน รพีพัฒน์ (2531) ปัญหาการพัฒนาชนบท บทเรียนจากกรณียกกระบัตร. ขอนแก่น:
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อนุสรณ์ อุณโณ (2548) เกษตรกรรมยั่งยืน การรื้อกลับของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการโต้กลับ ใน
ความรู้กับการเมืองเรื่องทรัพยากร. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.